

DISKURZ: NEURČITÁ CESTA KULTURÁLNYCH, MEDIÁLNYCH A KOMUNIKAČNÝCH ŠTÚDIÍ DO CENTRA SVOJHO ZÁUJMU

Michal Bočák

Abstrakt

Štúdia interpretuje a konfrontuje lingvistickú a sociálnovednú konceptualizáciu diskurzu. Relevantná časť lingvistiky dosiaľ vníma diskurz ako jednotku prekračujúcu hranice vety a aj pri svojom smerovaní k vyšším jednotkám si zachováva perspektívu štrukturalistických gramatík. V sociálnych vedách je diskurz, predovšetkým pod vplyvom Michela Foucaulta, vnímaný ako realitu konštituujúca artikulácia určitého vedenia presahujúca subjekt i konkrétnu komunikačnú situáciu. Kým lingvistika sa sústreďí na prirodzený jazyk, transdisciplinárne štúdiá diskurzu ho chápu iba ako jeden z kódov. V texte je preto reprezentácia ponímaná ako komplexné zastupovanie skutočnosti. Zo semiotického hľadiska sa oba uvedené prístupy vyznačujú unilateralitou: lingvistika tenduje k interpretácii diskurzu ako označujúceho (formálne vehikulá významu), zatiaľ čo sociálne vedy sa sústredia prevažne na označované (významy). Prejavom pochopenia východísk discourse studies ako politickej praxe usilujúcej sa o dekonštrukciu moci je transcendovanie rozmanitých paradigiem analýzy diskurzu. Po prekonaní hraníc prirodzeného jazyka je žiaduce smerovať štúdiá diskurzu, inšpirujúc sa analýzou dispozitívov, k prepájaniu diskurzívnych praktík, nediskurzívnych praktík a materializácií, ktoré ako komplex odrážajú vedenie v určitej oblasti.

Kľúčové slová: diskurz – lingvistika – sociálne vedy – dialóg – kód – mód – Foucault – moc – znak – reprezentácia – realita – naratív – subjekt – dispozitív – Jäger. [117/118]

Štúdia si nekladie za cieľ zmapovať chápania diskurzu a možnosti jeho analýzy vyčerpávajúco. Jej zámerom je predložiť náčrt konzistentného prístupu k diskurzu ako teoretickému konceptu relevantného pre kultúralne, mediálne a komunikačne štúdiá v predovšetkým našom, t. j. česko-slovenskom priestore a vyrovnáť sa s významovým zužovaním pojmu na poli (už aj domácej) lingvistiky, chápanej aj ako bádateľského zázemia, z ktorého vyšli (resp. s ktorým aspoň boli vo viac či menej intenzívnom kontakte) viacerí bádatelia v oblasti najmä mediálnych štúdií.¹

V žiadnom prípade nejde o degradáciu určitej vetvy diskurzívnej analýzy, a ak to tak aj (implicitne) vyznie, ide o snahu nachádzať čo najideálnejšiu cestu pre kultúralne, mediálne a komunikačne štúdiá. Textom sa tiahne interpretačný oblúk, začínajúci charakteristikou konceptualizácií diskurzu v lingvistike, ďalej sledujúci rozmanitosť chápaní diskurzu v priestore sociálnych (i humanitných) vied a ústiaci do úvah o súčasných pozíciách lingvistiky v transdisciplinárnych štúdiách diskurzu.

DEFINÍCIE DISKURZU:

ELEMENTÁRNA (A NEVYHNUTNE SIMPLIFIKUJÚCA) TYPOLÓGIA

Povaha teórií diskurzu ako teoretického podložia, analýz diskurzu ako súboru metodologických (či metodologizovaných) prístupov, no i diskurzu/ov samotného/ých sú natoľko heterogénne, že na tomto mieste nevyhnutne možno uviesť len isté ideálne typy. Navzdory tomu, aj ony však môžu pomôcť komplikovanú situáciu sprehľadniť.

Sara Mills (2004: 132) diferencuje diskurzívnu analýzu v lingvistike a teóriu diskurzu Michela Foucaulta a iných. Alec McHoul a Wendy Grace (1993: 26n.) sú o čosi detailnejší, deliac konceptualizácie diskurzu do dvoch kategórií: nefoucaultovské a foucaultovské (kritické). V rámci nefoucaultovských poňatí navyše rozlišujú formálny (lingvistický) prístup, pre ktorý je diskurz textom či jazykom, a empirický (sociologický) prístup, analyzujúci konverzáciu ako sociálnu interakciu.

Inak uchopuje diverzitu pojmu Marek Lapčík (2009), všímajúc si najmä jeho extenzitu, no naznačujúc i metodologické súvislosti. Prístupy delí na *reduktívne*, ktoré sa spravidla sústredia na vybraný aspekt diskurzu, *operacionalizujúce*, charakteristické snahou transformovať šírku pojmu diskurz „do podoby analytického »nástroja«“, a – napokon – filozoficky založené *extenzívne*, „polyvalenčné“ poňatie diskurzu.

Azda by bolo možné rozlíšiť jednotlivé ponímania diskurzu aj na základe tradičného (a dodnes ešte do istej miery akceptovaného) rozdelenia vied na humanitné a sociálne, pričom v rámci prvých išlo skôr o sústredenie sa na jazyk a jeho vnútornú štruktúru, zatiaľ čo v druhom sa akcentovalo sociálne „okolie“ jazyka. Delenie na humanitné a sociálnovedné [118/119] prístupy

1 Prinajmenšom v česko-slovenskom prostredí by sa dalo dokonca uvažovať o lingvistickej paradigme mediálnych štúdií, ktorá koexistuje najmä so sociologickou a historickou, ale i politologickou, marketingovou a ďalšími paradigmami. [118]

by však, vzhľadom na súčasnú povahu poznávania so silnou (a mocnejšou) tendenciou k synerгии vied, k tvorivej syntéze rozmanitých prístupov, bolo až príliš obmedzujúce.

Z hľadiska podielu jednotlivých vied na konštituovaní štúdií diskurzu by sme mohli uvažovať hlavne o chápaní monodisciplinárnom (diskurz z perspektívy jednej disciplíny), interdisciplinárnom či trans-, ba až postdisciplinárom.² Posledné uvedené chápanie diskurzu považujem za najadekvátnejšie (pozri Bočák 2008a), hoci značne ideálne, podľa Lapčíka (2009) až utopistické. Obdobne, keďže jadrom komonsenzuálnej predstavy o konkrétnych vedách je koncept paradigmaticky jednotnej disciplíny, mohli by sme vyčleniť monoparadigmatické či transparadigmatické chápania, druhé s cieľom transcendovať paradigmy v rámci disciplíny. Paradigmatický pohľad pritom môže účinne pomôcť premošovať interdisciplinárne hranice, pretože určité paradigmy (viac pozri v závere) prestupujú v určitom čase naprieč viacerými vedami, a tak ich samé môžeme chápať ako diskurzy.

DISKURZ V LINGVISTIKE: REČ? DIALÓG? TEXT?

Jazykovedná definícia diskurzu je užšia než sociálna. Diskurz vo všeobecnosti chápe, v súlade s postulátmi gramatiky Michaela A. K. Hallidaya, ako akýkoľvek textový útvar, prevyšujúci svojím rozsahom vetu (napr. Stubbs 1983, cit. in Jaworski – Coupland 1999: 1; Schiffrin – Tannen – Hamilton 2001: 1).

V tomto zmysle prototypovú lingvistickú definíciu diskurzu predkladá v najnovšom vydaní svojho lingvistického slovníka David Crystal, definujúc diskurz ako „*kontinuálny úsek (obzvlášť hovoreného) jazyka dlhší než veta [...] súbor výpovedí, ktoré tvoria akúkoľvek rozpoznateľnú rečovú udalosť*“ (Crystal 2008: 148) Priraďuje mu preteoretický status; diskurz je pre Crystala prosto praktická realizácia rečového správania, má teda významovo blízko k saussurovskému *parole* ako konkrétnemu, realizovanému prehovoru,³ čím sa stavia do opozície voči ideálnosti jazyka (*langue*). Pojem tak v lingvistike slúži aj na vnútornú kritiku tradičnej orientácie disciplíny na jazyk ako ideálny fenomén, je hlasom teoretikov novej paradigmy, objavujúcim sa po pragmatickom obrate v jazykovede, volajúcich po skúmaní javov ukotvených v každodennej rečovej praxi, teda analýze jazyka v aktuálnom použití (*language in use*). [119/120]

Veta so svojou gramatickou štruktúrou však aj naďalej pri skúmaní vyšších jednotiek slúži ako teoretický model, keďže aj u nich sa predpokladá podobné štruktúrovanie (Mills 2004: 116).

- 2 Transdisciplinárny výskum vylučuje zo svojich priorít vlastnú inštitucionálnu definíciu vedeckej disciplíny a úzkostlivé stráženie čistoty svojho slovníka, aby celú energiu mohol vynakladať na samotné skúmanie: „*vyzýva venovať menej času cibreniu teórie, a viac času objavovaniu a prepájaniu, čo [však] znamená smerovanie k večne pohyblivému horizontu,*“ konštatuje Steven Brown (1997: 93). Napriek príťažlivosti transdisciplín je stále aktuálnym problémom ich pôsobenia na akademickej pôde pomerne stabilné delenie vied na jednotlivé odbory, vynucované rozmanitými pragmatickými faktormi (napr. podmienky akreditácie, ponuka študijných programov a pod.). [119]
- 3 Termín prehovor treba vnímať vo všeobecnosti ako použitie akéhokoľvek, teda nielen zvukového kódu s úmyslom zdieľať význam. [119]

Zdá sa teda, že v tomto prípade máme do činenia s čiastočnou synonymiou pojmov diskurz a text. Mary Talbot vidí dištinkciu text – diskurz takto: „*Termín text môžeme použiť na označenie pozorovateľného produktu interakcie – kultúrneho objektu; diskurz na označenie samotného procesu interakcie – kultúrnej aktivity [...] Rozdiel je teda rozdielom medzi produktom a procesom, medzi objektom a aktivitou.*“ (Talbot 2007: 9)

U Johna Hartleyho (2002: 73) sa v slove diskurz dokonca zlieva statika substantíva a dynamika verba. Skutočne, kým text v čisto štrukturalistickom chápaní evokoval skôr produkt, samotný výsledok symbolickej (označujúcej) aktivity; diskurz označuje ako jej produkt, predmet, tak aj akt, proces, v ktorom akýkoľvek symbolický systém vzniká, v ktorom sa ustávajú významy znakov ako v rámci systému, tak aj v pragmatickej rovine (t. j. vo vzťahu znak/y – používateľa znaku/ov). Diskurz ako novší pojem tak prepája synchrónnu a diachrónnu os jazyka.

Diskurzívna analýza chápaná občas ako textová lingvistika (pozri napr. Černý 1996: 375n.) sa orientuje na interpretáciu makro- a mikrotextových štruktúr, skúma jednotlivé jazykové roviny podieľajúce sa na kompozícii textu, jednotky tvoriace text a ich vzájomné vzťahy (napr. konexia, kohézia, koherencia).

Crystal medzi širšie lingvistické perspektívy, vzďaľujúce sa do rôznej miery od textovo sústredenej jazykovedy, zaraďuje:

- a) psycholingvistické poňatie (dorozumievanie komunikantov v dynamike rečovej interakcie, typicky v dialógu),
- b) sociolingvistické poňatie (diskurz ako funkčná jednotka) a
- c) kritickolingvistické chápanie diskurzu (vzťah používania jazyka a jeho sociopolitického a kultúrneho kontextu).

Pokiaľ ide o prvé, psycholingvistické chápanie, treba podotknúť, že vzhľadom na sociálnu povahu človeka a významné postavenie rečovej interakcie v rámci sociálnych interakcií je diskurz s dialógom stotožňovaný pomerne často (pozri napr. Stenström 1994; van Dijk 1983; štúdie v zborníku Čmejrková – Hoffmannová 2003, tam aj všeobecne o diskurze stať Krausa, 13–39). Nie je náhodou, že s diskurzom etymologicky súvisia aj jeho poslovenčené hovorové podoby, uvádzané v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*: *diškurz* = rozhovor, debata a odvodené sloveso *diškurovať*, t. j. zhovárať sa, rozprávať sa, debatovať, besedovať (Kačala – Pisárčiková 2003), teda opäť slová jednoznačne odkazujúce na dialóg.

Keďže sa lingvistika zamerala na aktuálne používanie jazyka v rečovej interakcii a (v niektorých prípadoch) deklarovala primárnosť hovorenej (dialogickej) formy jazyka (napr. Hoffmannová 1997: 50), analýza diskurzu (*discourse analysis*) ako metodologický smer sa v niektorých kontextoch výrazne prekrýva s analýzou konverzácie (*conversation analysis*), v ktorej sa sleduje jazyková interakcia komunikantov ako účastníkov dialógu, striedanie ich rol, ich komunikačné zámery a z nich vyplývajúce stratégie. Crystal (2008: 148) však konštatuje odlišnosť oboch uvedených prístupov, pripisujúc lingvistickej analýze diskurzu deduktívnu a konverzačnej analýze induktívnu, empirickú logiku (ibidem: 114). Z hľadiska kritických prístupov k diskurzu, hlavnou výhradou ku konverzačnej analýze, [120/121] uvádzanou Normanom Faircloughom (1992:

19), je ignorovanie moci vo väčšine analýz, keďže partneri dialógu sa berú ako rovnocenní. Diskurz pritom zahŕňa pravidlá komunikácie priznávané jednotlivým účastníkom komunikácie na základe ich sociálneho statusu, ktorý sám nie je daný, ale práve oným diskurzom konštruovaný.

Ako zhrňa John Hartley (2002: 73), používanie termínu diskurz na úkor termínu jazyk je jednou z reakcií na jednostrannosť štrukturalistického synchronného skúmania jazyka. Napokon, vo vede je pomerne bežné nahradiť termín, ktorý sa ukázal, jednak denotatívne (definíciami), jednak konotatívne (nevedomovanými asociáciami), príliš obmedzený, a teda aj obmedzujúci, termínom úplne novým. Pojem diskurz sa tak stal primárnym prostriedkom kritiky obmedzenosti štrukturalistickej paradigmy lingvistiky na skúmanie jazyka „zvnútra“. Postštrukturalistickí interpreti jazyka sa vo svojom pokuse o „vystúpenie z textu“ snažia nahliadať na jazyk a akýkoľvek kód⁴ ako na fenomén historicky produkovaný a reprodukováný istým spoločenstvom ľudí.

Z doteraz uvedených poznámok možno vyvodiť čiastkový záver, že analyzovať diskurz nie je úplne to isté ako analyzovať jazyk (hoci jazyková analýza je pri analýze diskurzu, nepochybne, kľúčovou zložkou). Foucault vidí rozdiel medzi analýzou jazyka a analýzou diskurzu už v základnej otázke: prvý typ analýzy sa pýta, „*podľa akých pravidiel bola určitá výpoveď* [a iné podobné výpovede] *vytvorená*“, kým druhý typ analýzy zaujíma, „*ako to, že sa radšej objavila daná výpoveď než iná*“. (Foucault 1972: 27)

PO FOUCAULTOVI: SOCIÁLNO-HISTORICKÉ CHÁPANIE DISKURZU

Nástup systematického uvažovania o diskurze v rámcoch prekračujúcich jazyk sa spája s osobou Michela Foucaulta. V porovnaní s lingvistickým chápaním diskurzu by sme ho mohli označiť ako širšie.⁵

Foucault v celom svojom diele hľadá odpovede na otázky, kde sa rodia určité idey (napr. Foucault 1972), pričom doň postupne čoraz dôraznejšie zakomponúva mocenský aspekt. Metodologický prístup, ktorý sa objavuje v jeho starších dielach, nazýva archeológiou – ide o snahu „vykopávať“, „oprašovať“ myšlienky, odstraňovať nánosy diskurzov naturalizujúcich ľudské poznanie a hľadať pôvod ideí, pôvod a prostriedky ich spolupôsobenia (diskurzívne praktiky; ich sumár nazýva autor rád diskurzu – porov. Foucault 2006), systematicky re-/produkovujúceho urči-

-
- 4 Semiotický postulát, že jazyk je len jedným z kódov, je pri ďalšej explikácii diskurzu zo širšej než jazykovednej perspektívy veľmi dôležitý, pretože analýza diskurzu v jej širšej interpretácii pracuje s akýmkoľvek kódmi. Pojem diskurz odkazuje na „[akékoľvek] *semiotické elementy sociálnych praktík*“ (Chouliaraki – Fairclough 1999: 38), na „*všeobecný mód semiózy, t. j. zmysluplné symbolické správanie*“ (Blommaert 2005: 2). [121]
 - 5 Vzhľadom na to, že foucaultovská konceptualizácia diskurzu je obsahom štúdie Marka Lapčíka v tomto zborníku (porov. text „Diskurs jako téma diskursu – o diskursu bez Habermase i bez Foucaulta? (poznámky ke konceptualizaci pojmu)“ na s. 93–116), obmedzím sa na niekoľko všeobecných poznámok. [121]

té videnie sveta (diskurzívnu formáciu), ktoré slúži [121/122] mocenskému poriadku. V neskoršom, tzv. genealogickom období jeho diela už poznanie a moc splývajú, tvoria neoddeliteľný celok (čo je verbálne vyjadrené v spojení moc/vedenie): moc potrebuje (určité) vedenie, ktoré ju bude autentifikovať a zároveň vedenie potrebuje moc, aby sa mohlo presadiť. Foucault v tomto období chápe moc najmä ako dôsledok toho, že subjekt si uvedomuje nepretržitú disciplinárnu kontrolu zo strany inštitúcií, a analyzuje disciplinujúce praktiky regulujúce subjekt (napr. Foucault 1995).

Diskurzy, ktorých históriou zastieraný pôvod a zdanie vnútornej súdržnosti máme podľa Foucaulta podrobiť analýze, nestačí chápať ako systémy znakov, ale „ako praktiky, ktoré systematicky formujú objekty, o ktorých hovoria“. Foucault na vysvetlenie vzápätí dopĺňa: „Samozrejme, diskurzy sú zložené so znakov; no to, čo robia, je viac než len používaním týchto znakov na označovanie vecí. Ide o toto »viac«, čo ich činí neredukovateľnými na jazyk (*langue*) a reč. Toto »viac« je tým, čo musíme odkryť a opísať.“ (Foucault 1972: 49)

Diskurz teda nereflektuje, ale konštituuje, v dôsledku čoho umožňuje moci nad objektom/subjektom (konštituovaným v logike diskurzu) vládnuť.

Podrobný rozbor Foucaultových myšlienok inšpirujúcich analýzu diskurzu možno nájsť u Fairclougha (1992: 37–61), ktorý zhrňa atribúty Foucaultovho chápania diskurzu (prvé dva z archeologického, zvyšné vyvedené z genealogického obdobia) do piatich bodov (ibidem: 55–56):

1. konštitutívna povaha diskurzu,
2. nadradenosť interdiskurzivity a intertextuality,
3. diskurzívna podstata (modernej) moci,
4. politický charakter diskurzu a
5. diskurzívna povaha sociálnej zmeny.

Foucaultove úvahy, pochopiteľne, nemožno vykoreniť zo širšieho kontextu uvažovania o komunikácii, ktorá s diskurzom úzko súvisí. Viacerí/é vplyvní/é mediálno-komunikační/é teoretici/čky poukazujú na to, že komunikáciu nemožno obmedziť výhradne na synchronný prenos informácie. Napr. Régis Debray (2004), pri položení základov mediológie v roku 1979, upozornil, že dovtedajšie modely komunikácie preceňujú šírenie informácií v priestore, kým rovnako dôležitá je ich transmisia v čase zabezpečujúca kontinuitu kultúry. Podobne James Carey (1989) v osemdesiatych rokoch dvadsiateho storočia ako opozitum transmisívneho (prenosového) chápania, v ktorom je komunikácia konceptualizovaná ako prenos informácií, uvádza o čosi užšie rituálové poňatie komunikácie (neskôr nazývané i kultúrne), podľa ktorého komunikácia, konceptualizovaná ako rituálne symbolické konanie, slúži na zachovanie kultúry v čase. Obe perspektívy môžeme hodnotiť ako kompatibilné s foucaultovským prístupom k diskurzu.

Ako príklad „sociálnych“ definícií možno uviesť definíciu diskurzu Johna Fiska. Podľa neho je diskurz „jazyk alebo sústava reprezentácií, ktoré sa sociálne vyvinuli s cieľom vytvoriť a uviesť do obehu koherentnú sadu významov o určitej významnej tematickej oblasti, [ktoré]

[122/123] *slúžia záujmom tej sociálnej skupiny, v ktorej má diskurz pôvod, a ktorá ideologicky pracuje na naturalizácii týchto významov do common sense.*“ (Fiske 1987: 14).⁶

Fiskeho charakteristika diskurzu priznáva status osobitného, azda až primárneho symbolického systému jazyku (jeho vytýčením), no, čo je dôležité v porovnaní s mnohými lingvistickými definíciami, nezabúda na iné symbolické systémy (tie je nevyhnutné brať plne do úvahy napr. pri analýze mediálnych diskurzov). Koherentnosť poukazuje na to, že diskurz je relatívne pevným, súdržným, ustáleno štruktúrovaným systémom, navyše, obsahujúcim identifikovateľný zámer, keďže diskurz je, podľa Fiskeho, budovaný s určitým cieľom. Fiske nás núti uvedomiť si, že diskurz nie je nejaký nehmatateľný, abstraktný ideologický konštrukt, ale že v podobe naturalizovaného common sense skrz-naskrz prestupuje našu každodennosť, v celom našom živote funguje ako neuvedomovaný recepčný (interpretačný) filter skutočnosti a jej interpretácií.

Ak zhrnieme uvedené, ponúka sa nám nasledujúca definícia diskurzu: „*relatívne súdržný systém spoločensky produkovaných a reprodukovaných označujúcich praktík a reprezentácií ako nimi dočasne fixovaných výsledkov, ktorý sa vyvíja v konkrétnom kultúrnom časopriestore v závislosti od materiálno-technologických a sociálno-inštitucionálnych podmienok v tesnej súvislosti so sociálnymi vzťahmi a praktikami.*“ (Bočák 2008a: 528) Zväčša sa viaže na konkrétnu tematickú oblasť, súvisiacu s konkrétnym spoločenským konaním (sociálnymi praktikami)⁷ a tvorí tak paradigmu (rámeč) vedenia, komunikovania a konania v/o tejto oblasti.

MALÁ RETROSPEKTÍVA:

SPÄŤ K OTÁZKE VZŤAHU DISKURZU A DIALÓGU

Uvedenie základných definícií nám dovoľuje vrátiť sa nachvíľu ku konceptuálnej spätosti diskurzu a dialógu. Vilém Flusser (2002: 13n.) oba pojmy rozlišuje funkčne: funkciou diskurzu je sprostredkovať (zabezpečovať) uchovávanie a šírenie informácií v čase, kým dialóg podľa Flussera slúži na syntézu novej informácie v aktuálnom komunikačnom akte. Konkrétnu komunikačnú udalosť (Flusser by zrejme povedal dialóg) si možno v diskurzívnom chápaní predstaviť ako „priestor“, v ktorom sa stretávajú rôzne diskurzy, pričom v princípe žiadna informácia nie je de facto nová, ale je akýmsi „kokteilmom“, „namiešaným“ z dostupných diskurzívnych „ingredienčí“. [123/124]

6 Ideológia, ktorá dokáže skryť samu seba, poprieť svoju existenciu, pôsobí najefektívnejšie (Fairclough 1989, cit. in Deacon et al. 1999: 153). O ideológii, ktorá dosiahne svoju „neviditeľnosť“, ktorá prestane byť považovaná za kultúrny výtvor, ale „stáva sa“ súborom „prírodných zákonitostí“, „prírodzenou pravdou“ alebo „božím zákonom“, spravidla nikomu ani len nenapadne pochybovať. [123]

7 Praktika (angl. *practice*) je, slovami Chrisa Barkera (2006: 158), „*spôsob, ktorým sa niečo robí, akcia, určité uplatnenie alebo výkon, ktoré sú dôsledkom zámeru, zvyku alebo rutiny*“. Jazyk a konanie začala spájať moderná lingvistika napr. v teórii rečových aktov Johna L. Austina (1962). Nerozlučnosť jazyka a každodenných činností sa neskôr spojila aj vo foucaultovskom poňatí diskurzu. [123]

Dialóg teda pôsobí ako nevyhnutné vehikulum diskurzov; zdá sa, že interakcia členov society, komunikácia,⁸ je podmienkou na to, aby určitá kultúra (spoločnosť) existovala a aby vytvorila a ďalej rozširovala, upevňovala svoju myšlienkovú ucelenú predstavu o svete, diskurz. Diskurzy môžu jestvovať a prežívať iba prostredníctvom subjektov, ktoré tieto sedimenty vedenia permanentne vyplávajú na povrch práve v komunikácii (či už dialogického, alebo monologického typu). Slovom Johna Fiska (1987: 15): „významy, ktoré [diskurzy] nesú, preexistujú svoje použitie v ktorejkoľvek diskurzívnej praktike.“⁹

KEĎ POZNANIE DÁVA ZMYSEL: DISKURZ AKO KONZISTENTNÁ SÚSTAVA REPREZENTÁCIÍ

V samotnom centre záujmu štúdií diskurzu stojí kritické skúmanie systému praktík, ktorými sa konštruuje určitá predstava o „realite“, reprezentácia, a ktorými sa táto predstava uvádza do života. Reprezentácia môže byť definovaná ako komplexná symbolická forma zastupujúca „realitu“, relatívne ustálený výsledok subjektívnej a intersubjektívne zdieľanej transformácie „reality“; pojem však tiež zahŕňa samotnú praktiku, presnejšie systém praktík re-/produkcie zástupných symbolov (Bočák 2006: 100).¹⁰ Komplexnosť v tomto prípade označuje multimódovú, multikódovú a multiznakovú povahu reprezentácie; relatívna ustálenosť jej časopriestorovú ukotvenosť, synchrónne-diachrónnu kultúrnu situovanosť. Tvorcom reprezentácie je subjekt, chápaný nie ako individuálna, nezávislá, ale kultúrne kreovaná, a teda kultúrou (napr. jazykom a inými kódmi) vymedzovaná entita: hoci popud na vznik a podobu reprezentácie, pravda, môže mať, prinajmenšom zdanlivo, individuálne korene (človek môže realitu interpretovať i sám a svoju interpretáciu reality nemusí nevyhnutne zdieľať s inými), stavebný materiál reprezentácie (znaky, kódy a pod.) ponúka, ako i subjekt ako tvorcu reprezentácie ustanovuje kultúra. Naša sociálna existencia je možná len preto, že istú predstavu o realite ustanovujeme konsenzuálne a zdieľame ju – ak by bola realita výsostne individuálnym konštruktom, každý by mal vlastne svoju

8 Poznemenajme, že dialóg tu skôr odkazuje na komunikačnú udalosť, rečové (v zmysle parolové) správanie, komunikačnú performanciu a v tomto kontexte dokonca transcenduje opozíciu dialóg – monológ. Prevala monologickej formy ako nositeľa niektorých typov diskurzov je nepopierateľná (napr. diskurz určitých politických zriadení, niektorých cirkví, ale i školy, predovšetkým na nižších stupňoch vzdelávania). Možným interpretačným prístupom sú aj Flusserove modely štruktúrovania diskurzov (Flusser 2002: 16n.). [124]

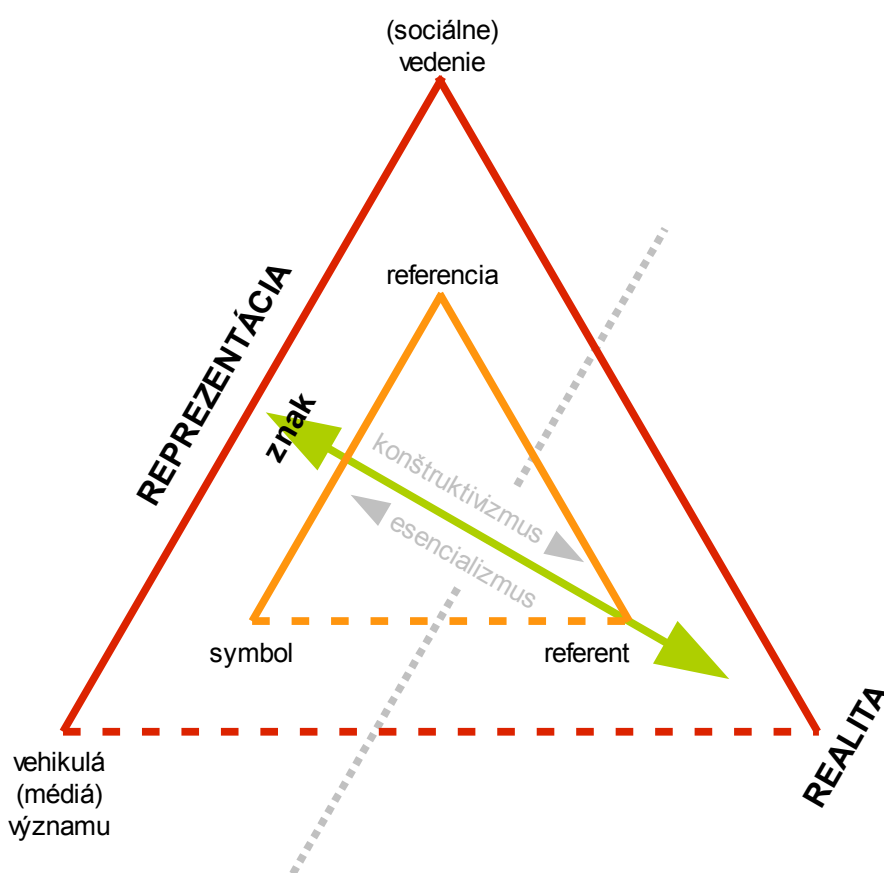
9 Uvedené chápanie vzťahu diskurzu a jeho „vyjavenia“ možno ilustrovať na príklade populárnych spravodajských tém: nie sú správy o oddeľovaní siamských dvojčiat či lete raketoplánu do kozmu skôr reprezentantmi diskurzu (vedeckého, civilizačného) pokroku než našim informačným obohatením? [124]

10 Reprezentácia je taktiež jedným z dvoch aspektov mediácie, procesu, v ktorom sa v komunikácii pretínajú osi realita – text (os reprezentácie) a producent – recipient (os interakcie). Inými slovami, reprezentácia je napĺňaním jakobsonovskej referenčnej funkcie jazyka. Viac o povahe (osobitne mediálnej) reprezentácie pozri napr. v prácach Winfrieda Schulza (2000), Stuarta Halla (1997), resp. prehľadovo u Renáty Sedláckovej (2008). [124]

[124/125] (jedinečnú)¹¹ realitu a akákoľvek kooperácia ľudských jedincov by bola náročná, ak nie priam nemožná. V myšlienke, že štruktúrovanie, artikulácia reality, jej ozmyselňovanie je nielen individuálne, ale kolektívne (sociálne) rámcované, je pre štúdiá diskurzu osobitne inšpiratívna teória sociálnej konštrukcie reality (Berger – Luckmann 1999; pozri ďalej).

Pozrime sa na nasledujúci model vzťahov medzi reprezentáciou a realitou:

Obrázok 1 Vzťah reprezentácie a reality

11 Zmyslové vnímanie a kognitívne transformovanie reality však, prirodzene, podlieha napr. podobným recepcným charakteristikám, pramenciach v podobnosti anatómie a fyziológie tel jedincov totožného druhu. Azda aj preto sa nám často javia určité segmenty reality ako „prirodzene“, „zákonite“ rovnaké/podobné. [125]

Základom modelu je jedna z najčastejšie uvádzaných podôb semiotického trojuholníka, pochádzajúca od Charlesa K. Ogdena a Ivora A. Richardsa, ktorá znázorňuje vzťah referentu („objektívnej“, „extrasemiotickej“ reality) a bilaterálne interpretovaného znaku, pozostávajúceho z referencie (myšlienkového obsahu) a symbolu (materiálnej formy, nosiča), resp., v terminológii de Saussura, označovaného a označujúceho (samozrejme, po abstrakcii od špecifik de Saussurovho modelu znaku, v ktorom i symbol, t. j. označujúce, je ideálnej povahy).

V modeli sú ďalej protismernými šípkami načrtnuté dva základné smery, reprezentujúce dve odlišné úvahy o vzájomnej podmienenosti referentu a znaku, extrasemiotickej a semiotickej sféry. Zjednodušene ide vlastne o dve protistočné odpovede na zásadnú, ak nie priamo základnú otázku teórie významu: či tvaruje realita reprezentáciu, alebo (naopak) reprezentácia realitu – tá v istom zmysle tvorí nadstavbu epistemologickej debaty realizmu (v určitých kontextoch príbuzného s objektivismom) a idealizmu (v určitých kontextoch súvisiaceho so subjektivismom). [125/126]

Podľa prvej z odpovedí, schematicky znázornenej šípkou smerujúcou od referentu k znaku, *esencializmu*, je reprezentácia funkciou reality; v súlade s druhou interpretáciou, znázornenou šípkou od reprezentácie k realite, *konštruktivismom*, je realita funkciou reprezentácie. Kým podľa esencializmu objektívne (v zmysle mimo subjektu) jestvujúca a subjektom poznateľná realita „prirodzene“ zanecháva odtlačok svojej esencie (podstaty) v reprezentácii,¹² pre konštruktivismus je realita subjektom vytváranou entitou, je produktom semiotického procesu, v ktorom subjekt „vtláča“ realite istý pragmatický zmysel, a tak ju de facto robí reálnou.

Myšlienka, že žiadna prediskurzívna, prekulturná realita, „akýsi *politicky neutrálny povrch*, na ktorom *kultúra pôsobí*“ (Butler 1999: 11) neexistuje – všetko kreované, ale i „len“ reflektované človekom je (p)označené kultúrou –, je kľúčovým prínosom postštrukturalistického myslenia. Podobne podľa Jacquesa Derridu (1997: 158) „*nie je nič mimo textu*“, tzn. existuje len to, čo sme sa naučili vnímať a čo vieme pomenovať: naša realita je výhradne dôsledkom reprezentácie, veci existujú len vtedy, ak im „*alokujeme význam*“ (Jäger 2001: 42). Ak niečo nie je v našom (sociálnom) vedomí ukotvené v podobe znaku, nemáme príležitosť všímať si to, ani len nad tým neuvažujeme. Chýbajú nám pojmy, ktorými by sme „realitu“ uchopili, a ak by sme ich aj vytvorili, už realita nebude mimo nás, ale pôjde o realitu „kolonizovanú“, a teda nevyhnutne transformovanú ľudským vedomím. Ak aj máme pocit, že „neutrálna“ realita, realita „očistená“ od nánosov diskurzov existuje, ide len o naturalizovanú verziu reality. Mnohé simplifikujúce vysvetlenia vidia v takomto chápaní vzťahu reprezentácie (diskurzu) a reality negáciu reality. Fiske na tieto spochybnenia ponúka výstižnú odpoveď: „*Fyzická realita [síce] mimo diskurzu jestvuje, diskurz je však jediným prostriedkom, ako sa k nej môžeme dostať.*“ (Fiske 1993: 14–15)

12 Do istej miery to naznačuje primárnosť ikonicity znakov. V znakoch môže ikonická, podobnosť symbolov referentu, prevažovať natoľko, že sa nám môže zdať, že predmet im sám „vtlačil“ súčasnú podobu. V skutočnosti však nad tým, či znak bude ikonický (širšie: či znak vôbec „bude“), rozhoduje (nie nevyhnutne vedome) človek, či presnejšie, v zložitých procesoch ustaľovania významu, určité kultúrne (jazykové) spoločenstvo, diskurzívna komunita. [126]

Na koncepte konštruktivismu stavia aj sociálny konštruktivismus, zdôrazňujúci, že vytváranie (reprezentácie) reality neprebíha (primárne) na úrovni individuálneho subjektu, ale spoločnosti. Podľa kľúčových predstaviteľov sociálneho konštruktivismu, Petera L. Bergera a Thomasa Luckmanna (1999), si to, že realita je premenlivým, mocensky presadzovaným konštruktom, viazaným na „kolektívne vedomie“ istého spoločenstva a vznikajúcim i zanikajúcim s ním, v každodennom živote uvedomujeme (autori to nazývajú objektivizáciou konštruovanej reality), no v bežnom zmysle z pragmatických dôvodov narábame s realitou ako s objektívne jestvujúcou entitou („tvárim sa, že realita prosto je“), čo je nevyhnutnosťou našej existencie ako sociálnych subjektov.¹³ Konsenzuálna reprezentácia reality – hoci nemusí byť prijímaná bezvýhradne a jej charakter môže byť a býva diskutovaný – poskytuje spoločnú oporu myslenia a konania, ktorú príslušníci určitej kultúry [126/127] vo svojom konaní neustále reflektujú, ako to vysvetľuje napr. William Isaac Thomas v koncepte definície situácie (porov. Petrusek – Miltová – Vodáková 1994). Aj keď podstatou naturalizácie je ukryť to, reprezentácia je výrazne ukotvená časovo, znaky vznikajú a zanikajú, určité významy sa de-/aktivujú v závislosti od kontextu.¹⁴

Nadstavba základného semiotického modelu, reprezentovaná v modeli väčším trojuholníkom, sa snaží o prechod do abstraktnejšej roviny, navrstvením pojmov reprezentácia a realita na znak a referent. Túto interpretáciu, okrem iného, inšpiroval trojčlenný vzťah médiá (jazyk komunikácie) – kolektívna mentalita – spoločenská organizácia, naznačený Jeanom Lohissom (2003: 8–10), ktorý ako svoje zložky obsahuje tri systémy: materiálne významové vehikulá (médiá), sociálne zdieľané vedomie (vedenie) a štruktúrovanie society, sociálnu realitu.

Ak znak pojmem saussurovsky ako jednotu označovaného a označujúceho (referencie a symbolu), reprezentáciu môžeme považovať za to isté, len na vyššej, abstraktnejšej (modálne a kódovo) komplexnejšej úrovni: reprezentácia sa na rozdiel od individuálneho znaku vyznačuje multimodalnosťou či konkrétnejšie multikódovosťou (operuje v rámci viacerých módov, využíva viacero kódov; o módoch podrobnejšie ďalej), multiznakovosťou (pozostáva z viacerých, rozmanito materiálne sa realizujúcich znakov) a o svojom (kolektívnom) tvorcovi vypovedá v princípe viac než izolovaný znak; jednoducho, reprezentácia je posolstvom nesúcim komplexnými prostriedkami komplexné významy.

Hranica medzi realitou a reprezentáciou je v modeli naznačená prerušovanou čiarou, keďže v súlade s explikovaným konštruktivistickým prístupom nie sú reprezentácia a realita plne oddeliteľné. Nie v tom zmysle, že by semiotické entity boli s entitami extrasemiotickými stotožniteľné; už v základnej definícii znaku je totiž obsiahnutá podmienka, že znak v princípe nereprezentuje sám seba (napr. Černý – Holeš 2004: 16). Skôr ide o upozornenie na vzťah transgresie, vzájomného prestúpenia reprezentácie a reality, až takého, že obe iba ťažko rozlišujeme, čo je, po-

13 Aspekt re-/konštrukcie reality je obsiahnutý aj v známej Careyho (1989: 23) definícii komunikácie ako „symbolického procesu, v ktorom je realita produkovaná, udržiavaná, opravovaná a transformovaná“, ktorá sa už v kontexte súčasných domácich (t. j. česko-slovenských) kultúrnych štúdií plne udomácnila. [126]

14 Napr. zvonenie kľúčov v lete je pre občanov bývalého Československa zrejme bezvýznamná aktivita, zďaleka nesymbolizujúca to, čo sa stáva „jednoznačne“ dešifrovateľné s približovaním sa 17. novembra. [127]

chopiteľne, opäť len dôsledkom diskurzu. Vzťah transgresie znamená, že diskurz a realita sa navzájom prestupujú natoľko, že je možné „vypreparovať“ ich iba analyticky. Reprezentácia (opakované sprítomňovanie reality) nie je oddeliteľná od prezencie (prítomnosti) reality, reprezentácia sa nikdy nemôže zbaviť svojej konštitutívnej funkcie vo vzťahu k realite.

Pevné, temer nerozpleiteľné prepojenie reprezentácie a reality sa vyjavuje aj v komonsenzuálnom poňatí ich vzťahu.¹⁵ Vychovávaní v kultúre, v ktorej to, o čom sa nehovorí (resp. sa inak nezobrazuje), nejestvuje, sme ochotní bez rozmyslu veriť naivnej predstave, že odstránením určitej reprezentácie odstránime aj jej referent. Naopak, významný prúd [127/128] v rámci politiky identity je postavený na snahe o dosiahnutie „adekvátnej“ mediálnej reprezentácie určitých identít, pričom sa predpokladá, že „pozitívny“ posun v reprezentácii sa odrazí v „pozitívnom“ posune v realite.

REPREZENTÁCIA A MOC: DEFINOVAŤ ZNAMENÁ OVLÁDAŤ

Distribúcia moci v žiadnej kultúre nie je vyrovnaná, čo má, samozrejme, dosah i na možnosť podieľať sa na „konečnej“ (vždy však iba dočasne ustálenej) podobe reprezentácie, presadzovať, rozširovať svoju konceptualizáciu reality (diskurz). Preto rôzne sociálne skupiny súperia o čo najširšie akceptovanie vlastného diskurzu ako diskurzu dominantného.¹⁶ Pravda, sú to tí, ktorí disponujú ekonomickou, politickou a/alebo donucovacou mocou, ktorí majú zväčša priamu (občas až výhradnú) moc symbolickú,¹⁷ spočívajúcu, okrem iného, v možnosti „tvorovať“ diskurz; definovať reprezentáciu a tak sprostredkovane ovplyvňovať predstavu o realite (na ktorú sa – vychádzajúc zo spomenutej Thomasovej teórie – priamo viaže konanie).

Jednou z primárnych diskurzívnych praktík ustanovujúcich nadvládu nad diskurzom je naturalizácia významu, proces, v rámci ktorého sa znakom vtíska iluzórna denotatívna, jednovýznamovosť, „samozrejmosť“, takže naturalizované znaky potom môžu fungovať ako „neutrálne“ referenčné body kultúry, na ktoré sa kultúra môže odvolávať a môže na nich stavať konotácie. Ideológia takto „parazituje“ na znakoch a robí z nich svoje nosiče. Ako ale ukazuje už Roland Barthes (2007: 19) pri svojej úvahe o diferencii denotácia/konotácia, nie konotácie sú druhotné významy navrstvené na znak a jeho denotatívny význam, ale práve denotácie sú dominantné konotácie svojej doby, tie, ktoré sú najmocnejšie naturalizované.

15 Jedným z príkladov je ničenie symbolov. Spáliť vlajku nejakej krajiny neznamená vypáliť samotnú krajinu, ktorá používa vlajku ako svoj symbol, tomuto aktu je však napriek tomu zväčša prisudzovaná veľká symbolická sila. Podobne, po vymazaní telefónneho čísla z mobilného telefónu či znehodnotení (roztrhaní, spálení, zahodení) fotografie človeka, na ktorého chceme z rôznych dôvodov zabudnúť (napr. pohnevali sme sa, je to bývalá láska) sa domnievame, že so zmiznutím reprezentácie sa zbavíme aj onej osoby či nepríjemných pocitov, ktoré sa nám s ňou asociujú. [127]

16 Slovom Fairclougha (1992: 67), „*diskurz ako politická praktika nie je iba dejiskom boja o moc, ale je tiež objektom stávky v boji o moc*“ (zvýraznil M. B.) či, inak povedané, diskurz je semiotické bojisko, na ktorom sa bojuje semiotickými zbraňami a o semiotické zbrane. [128]

17 Typológia moci Michaela Manna (1986), citovaná podľa Johna Thompsona (2004, s. 17 – 21). Porov. tiež Bourdieu 1998. [128]

Pri zmene mocenských pomerov, napr. pri zmene štátnej moci, keď sa rozširujú príležitosti vlády usmerňovať obsah i formu mediálneho diskurzu (a verejného diskurzu všeobecne), dochádza k nastoľovaniu vlastného diskurzu, pričom je osobitný dôraz kladený na jeho inštitucionalizovaných šíriteľov (výmena hovorcov). Moc vie, že sa najefektívnejšie konzervuje prostredníctvom diskurzu, uvedomuje si, že vykonaním určitých diskurzívnych aktov sa reflexívne reštruktúruje aj sociálno.

Už samotný subjekt, často nie celkom adekvátne interpretovaný ako konštituent diskurzu, je (ako bolo naznačené už v predchádzajúcom texte) pojem vsutku mocenský – s mocou pritom súvisí už etymologicky.¹⁸ Je konštruovaný ideológiou, a to tak, že [128/129] ho ideológia priamo oslovuje, interpeluje, podobne ako je občan privolaný (napr. pri výzve na legitimovanie sa) príslušníkom polície – interpeláciou sa vlastne jedinec „zhora“, t. j. z pohľadu moci, rozoznáva ako subjekt a stáva sa z neho politikum (Althusser, 1971, s. 170n.).¹⁹ Každý diskurz si pritom buduje špecifický spôsob oslovenia (*mode of address*). Na tento „positioning textom“ pritom môžeme, avšak nemusíme pristúpiť (podrobne Morley, 1992, s. 55n.) – neprijatie určitej diskurzívnej pozície ale nie je automaticky jej deštrukciou (azda skôr čiastkovou dekonštrukciou) a spravidla je len zaujatím pozície inej, no v paradigme subjektívít už jestvujúcej.

Subjekt je v štúdiách diskurzu považovaný za produkt diskurzu. Každá participácia na diskurze predpokladá určité situovanie, zaujímanie subjektívnej pozície (*positioning*, termínom diskurzívnej psychológie; pozri Davies – Harré 1990, slovensky Harré – Gillett 2001), pričom diskurz sa cez subjekt vyjavuje, práve cezeň prehovára, čím sa reprodukuje. Prehovor (vo svojom najširšom zmysle) nie je nikdy len prejavom, ale vždy aj konštituovaním a re-/pozicionovaním subjektu.

Davies a Harré (1990) v tejto súvislosti poznamenávajú, že kým rola evokuje napodobňovanie iných, pozícia skôr aktívne konštruovanie seba; je omnoho pružnejším reagovaním na diskurzívnu/sociálnu situáciu. Pozíciu môžeme definovať ako „množinu práv, povinností a záväzkov hovoriaceho, najmä vzhľadom na ilokučnú alebo sociálnu silu toho, čo niekto môže povedať“ (Harré – Gillett 2001: 61), inak aj ako množinu diskurzívnych praktík, na ktorých subjekt môže/mal by/musí participovať vo vzťahu k sociálnej pozícii.

18 Ak sa pozrieme na etymológiu slov *subjekt*, *objekt*, *abjekt*, zistujeme, že všetky tri slová obsahujú ako základ [128/129] latinské sloveso *iacere* (vrhnúť) a latinské predpony *sub-* (pod-), *ob-* (proti-), *ab-* (od-, z-): *subjekt* je teda niečo podvrhnuté, uvrhnuté pod nadvládu niekoho/niečoho (vlády, ideológie a pod.); *objekt* značí niečo „vrhnuté“ oproti subjektu, t. j. do centra jeho záujmu, a *abjekt* znamená niečo odvrhnuté, zavrhnuté. Osožné je vziať do úvahy aj slovenské ekvivalenty slov subjekt a objekt – podmet a predmet –, v základe ktorých je sloveso metať (vo význame hádzať, vrhať), obohatené príslušnou predponou. [128-129]

19 Keďže subjekt je v princípe invokovaný ideológiou, nevyhnutne obsahuje mocenský aspekt; subjekt teda musíme chápať ako politikum *per se*. [129]

DISKURZY A ICH MATERIALIZÁCIE: TELÁ A INÉ VEHIKULÁ

Za kultúrnu univerzáliu možno považovať semiotizáciu sveta, jeho transformáciu do textu. Tento recepčno-semiotický prístup k svetu predpokladá „prirodzenú“ textovosť univerza: všetko je text, čokoľvek je schopné byť v určitých kontextoch aktivované ako text, všetko teda možno čítať, dekodovať. Realita pritom nie je textom sama o sebe, to len subjekt ju (na základe svojich diskurzívnych skúseností) textualizuje. „Otextovať“, diskurzifikovať v princípe možno čokoľvek. Najmä materiálna realita sa, pre svoju zdanlivú nepopierateľnosť, stáva substrátom diskurzu: živí ho tým, že ponúka možnosti jeho materializácie, manifestácie, diskurz fyzickej realite recipročne dáva (z pohľadu kultúry nevyhnutný) zmysel. [129/130]

Vezmime si za príklad telo. Ide o matériu, formu, ktorej zmysel je konštruovaný až rozmanitými diskurzmi; bez nich by telo tak, ako ho vnímame, neexistovalo. Podľa Sary Salih post-štrukturalistické spochybnenie tela (autorka analyzuje poňatie tela u Judith Butler) „*neznamená, že taká vec ako materiálne telo nejestvuje, ale že onú materialitu môžeme pochopiť len cez diskurz.*“ (Salih 2002: 74; porovnaj Fiskeho tvrdenie o diskurze ako médiu reality v časti o diskurze ako sústave reprezentácií – Fiske 1993: 14–15) Telo je diskurzmi ozmyselňované, bez nich by pre nás nemalo žiadnu hodnotu a bez nich by nám nebolo prístupné.

Telo je na jednej strane (aspoň v západnej kultúre) komonsenzuálnym vymedzením, ohraničením subjektu. Je to (úzkostlivo strážený) prostriedok definovania jednoty, spojitosti subjektu (pozri napr. Kristeva 1982). Už telesnosť ako základný rozmer subjektivity je ale náš diskurzívny konštrukt: subjekt vo viacerých situáciách presahuje svoju telesnosť, materialitu – či už časovo (rodina sa rozpráva o dieťati, ktoré sa má narodiť či o odkaze zosnulých príbuzných; náboženstvo očakáva príchod svojho spasiteľa, „duch autora“ k nám prehovára z jeho diela), alebo priestorovo (napr. keď o výraznej osobnosti konštatujeme, že „zaplnila celú miestnosť“). Telo teda konštruujeme ako neutrálne, kultúrou nepoznačené vehikulum diskurzov, často si neuvedomujú, že jeho neutralita je výhradne iluzórna.²⁰

Každý diskurz (typ diskurzu) má v sebe zakódovanú informáciu o svojich adekvátnych nosičoch. Napríklad, je takmer nepredstaviteľné, že oslavy národných (alebo náboženských) sviatkov sa uskutočnia na diskotéke vystúpením striptízovej skupiny a bude ich sponzorovať výrobca značkového alkoholu; národný diskurz „si pýta“ „tradičné“ materializácie (národné symboly, kroje, prírodné materiály). Diskurzívne vehikulá sú pritom ideologicky strážené: ak sa napr. objaví pochybnosti o existencii či historickej úlohe referentov (čo sa na Slovensku stalo napr. v prípade sv. Cyrila a Metoda; možno spomenúť aj demýtizáciu Stalina v období sovietskej glasnosti), tieto sú silne marginalizované, vytláčané z dominantného diskurzu. Národ a národná identita (ako fluidné kategórie) musia byť naturalizované, potrebujú diskurz, ktorý vytvorí (príjmenšom) ilúziu referencie k pevným referentom.

20 Porov. vyjadrenie Butler o neexistencii „politicky neutrálneho“ substrátu kultúry, citované vyššie. [130]

DISKURZ A NARATÍV: ROZPRÁVANÍM PRÍBEHOV K POZNANIU SVETA

Naratív či narácia sú ďalšie z konceptov, úzko spätých s pojmom diskurz.²¹ Podľa Williama Labova (1999: 225) je narácia „*spôsobom rekapitulácie minulej skúsenosti prostredníctvom prepájania verbálneho sledu viet so sledom udalostí, ktoré sa (ako sa usudzuje) skutočne stali*“, [130/131] teda priamym prepájaním diskurzívnych praktík prítomnosti so sociálnymi praktikami minulosti, ktoré im dáva určitý zmyslový rámec, čím sa udalosti vpisujú do diskurzu.

Príkladom takéhoto pripisovania, ukotvovania významu udalostí, ustanovovaním rámca²² významu sociálneho diania na celospoločenskej úrovni je spravodajstvo. Maxwell McCombs (1994: 3) konštatuje, že „*ako akékoľvek príbehy, aj [správy] štruktúrujú našu skúsenosť, odfiltrujú mnoho z komplexity prostredia a ponúkajú vyleštenú (polished) (azda až doslovne) verziu, v ktorej je vyzdvihnutých niekoľko objektov a vybrané atribúty*.“ Toto tzv. diskurzívne chápanie správ (Lapčík 2008), stručne vystihuje John Hartley slovami „[n]ie je to udalosť, o ktorej sa informuje, čo určuje formu, obsah, význam alebo »pravdu« správy, ale skôr správa, čo určuje, čo udalosť znamená“ (Hartley 1994: 15).²³ Aj správy sú vlastne rozprávaním príbehov o tom, čo sa vo svete stalo, presnejšie čo sa stalo (prípadne aj „malo by sa stať“) podľa žurnalistov; aj ony sa snažia štruktúrovať realitu, dať svetu, v ktorom žijeme, určitý zmysel.²⁴ Naratív ako diskurzívny mód²⁵ má konštitutívnu funkciu: je to prostriedok usporadúvania informácií vzťahovaných na svet, čím svet „dostáva“ význam adekvátny konkrétnej kultúrnej logike.

V Labovovej univerzálnej štruktúre rozvinutého naratívu (Labov 1999: 227) nachádzame dva prvky, osobitne zaujímavé v spojitosti s diskurzom: hodnotenie (evaluácia) a kóda (*coda*). Hodnotenie je podľa Labova mimoriadne dôležitým prvkom naratívu; bez neho by príbeh mal význam, no nedával by (poslucháčovi, čitateľovi, divákovi) zmysel (t. j. bolo by tam „čo sa mám dozvedieť“, ale absentovalo by „prečo mám vedieť práve o tomto“). Tvorila ho informácie o tom, „*prečo bol [naratív] vyrozprávaný a na čo narátor [svojou, priamou alebo sprostredkovanou, účasťou na opisovanej udalosti; pozn. M. B.] prišiel*“, pričom tieto informácie sú „*povinné*“ – bez nich naratív nemá zmysel (Labov 1999: 231).²⁶ Kóda, umiestnená v závere naratívu, zas nielenže

21 Keďže je problematika naratívu súčasťou osobitnej štúdie v tomto zborníku (porov. text „Diskurs, reprezentácie, narativita, textovosť a ďalší pole interdisciplinárneho prekryvu: literárna veda a mediálne študia“ na s. 147–164), zaoberám sa naratívom iba stručne. [130]

22 Rámce sa jednoducho dajú prirovnať k „*rámu obrazu, ktorý ho oddeľuje od steny a od ostatných možností*“ (Altheide – Michalowski 1999: 478). [131]

23 Ide tu o čisto konštitutívny prístup k diskurzu, ktorý je výborne zhrnutý napr. v definícii diskurzu Petera Dahlgrena ako „*špecifického a konzistentného spôsobu používania jazyka a symbolov, ktorý produkuje význam a definuje kontext, čím nám pomáha dodávať zmysel skúsenostiam každodenného života*“ (Dahlgren 1985; cit. in Lapčík 2002: 18). [131]

24 Snaha spravodajských tímov uviesť udalosť do kontextu je nezriedka až preexponovaná. Napr. v prípade kriminálnych činov sa zvyknú „za každú cenu“ hľadať prepojenia (údajných) páchatelov napr. na zločinecké skupiny. [131]

25 Za diskurzívny mód pokladá naratív napr. Carlota Smith (2003: 8). Jej chápanie veľmi pripomína slohové postupy vymedzované v slovenskej lingvistike (napr. Mistrík 1997: 339n.). [131]

indikuje ukončenie príbehu, no často obsahuje generalizácie, ktoré vzťahuje na opísané udalosti, čím ich spätne „vpisuje“ do istého diskurzívneho rámca.

Podľa všetkého sú štruktúrami vývinovo staršími, pôvodnejšími než iné spôsoby prezentovania udalostí, chronologické naratívne štruktúry. V súčasnosti môžeme azda bez problémov konštatovať, že chronologické poradie je pre ľudské myslenie „prirodzené“. [131/132] Samozrejme, nie v zmysle, že by šlo o kognitívne štruktúry, ktoré sú nám vrodene a ktoré následne tvarujú ľudskú komunikáciu (produkcii i recepcii), čo by zodpovedalo východiskám staršej esencialisticky orientovanej psychológie, ale skôr naopak – sú to diskurzívne štruktúry, ktoré si kultúra vytvorila, sú do nej pevne vrastené, a tým, že si ich človek od malička osvojuje, určujú spôsob, akým komunikuje. Sú prijateľné práve preto, že s nimi žijeme od narodenia, že sme sa naučili tvoriť i prijímať ich. Naše myslenie sa im plne prispôbilo, pretože v nich/nimi žijeme.

V poslednej dobe môžeme pozorovať, aj pod vplyvom zistení samotnej naratológie, silnejúcu narativizáciu mediálných textov. V oblastiach, kde pôvodne prevažovalo „suché“ prezentovanie faktografických informácií, sa texty čoraz častejšie transformujú do chronologických naratívov.²⁷

26 V angličtine sú takéto naratívy nasledované otázkou „So what?“. Analogickou reakciou signalizujúcou potrebu pridania evaluácie v slovenčine býva spýtavé „A...?“ v zmysle „Čo si tým chcel/a povedať?“. (Labov 1999: 231) [131]

27 Týka sa to napríklad dokumentaristiky. Úspešný prírodopisný dokument *Surikatie sídlo* (*Meerkat Manor*), vysielaný televíziou Animal Planet, prezentoval v niekoľkých sériách život troch rodín surikát z púšte Kalahari. Zvieratká boli pomenované, seriál opisoval ich vzťahy a príbehy z každodenného života surikatej rodiny – čo sa týka naratívnej štruktúry jednotlivých epizód, skôr sa ponášala na klasickú soap-operu (ságu), vzhľadom na svoj hybridný dokumentárno-naratívny charakter sa program zaraďuje k žánru docu-soap. Narativizáciu badať aj v iných typoch dokumentaristiky: programy *Ako sa to robí* (*How It's Made*) a *Ako to robia* (*How Do They Do It*), vysielané stanicou Discovery Channel, sú založené na chronologickom rozprávaní o priemyselnej výrobe rôznych predmetov či o rôznych pracovných postupoch. Jedna epizóda sa skladá z niekoľkých čiastkových príbehov o tom, „ako sa to robí“ alebo „ako to robia“.

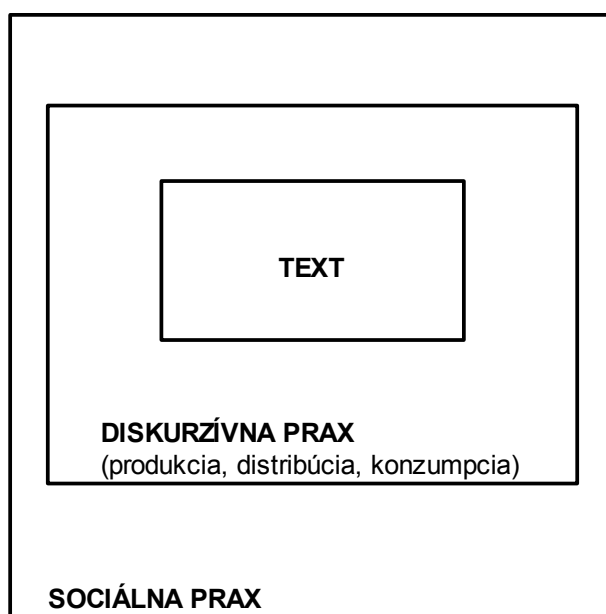
V západnej kultúre však, (zdanlivo) paradoxne, môžeme pozorovať aj opačnú tendenciu – denarativizáciu. Prvým príkladom je televízny formát postavený na prezentácii krátkych domácich videí (správanie zvierat, ľudské neúspechy a pod.), v ktorých sú samotné videá mnohokrát natoľko krátke, že aby boli pochopiteľné, musia „dostať obal“ (v podobe úvodnej či záverečnej evaluácie a kódy) alebo sú aspoň zaradené do blokov, v ktorých až podobnosť s inými mikropříbehmi konštruje ich zmysel. Ďalším príkladom je denarativizácia pornografických snímok, súvisiaca s rozšírením nového typu webových stránok slúžiacich na zdieľanie pornografických videí, na ktorých produkcia a konzumpcia splyvajú (čo je pre prostredie webu 2.0 typické). Na stránkach, ktoré v názve najčastejšie obsahujú výraz *tube* (angl. slang. telka; napr. *XTube.com*), sa často vyskytujú krátke videá, zachytávajúce len (vystrihnuté) vrcholové momenty pornonarátívu. Vytráca sa tu akýkoľvek príbeh; pornografický sex už nie je „zabalený“ do (nech už hocako performovanej) „zápletky“ (ako to bolo v korporátnej pornoprodukcii), ale redukuje sa na orgazmus. Dá sa predpokladať, že nové „porno bez deja“ sa časom odrazí i vo vnímaní sexuality svojimi konzumentmi/kami. [132]

OZNAČOVAŤ A KONAŤ: ZA VŠETKÝM JE VEDENIE

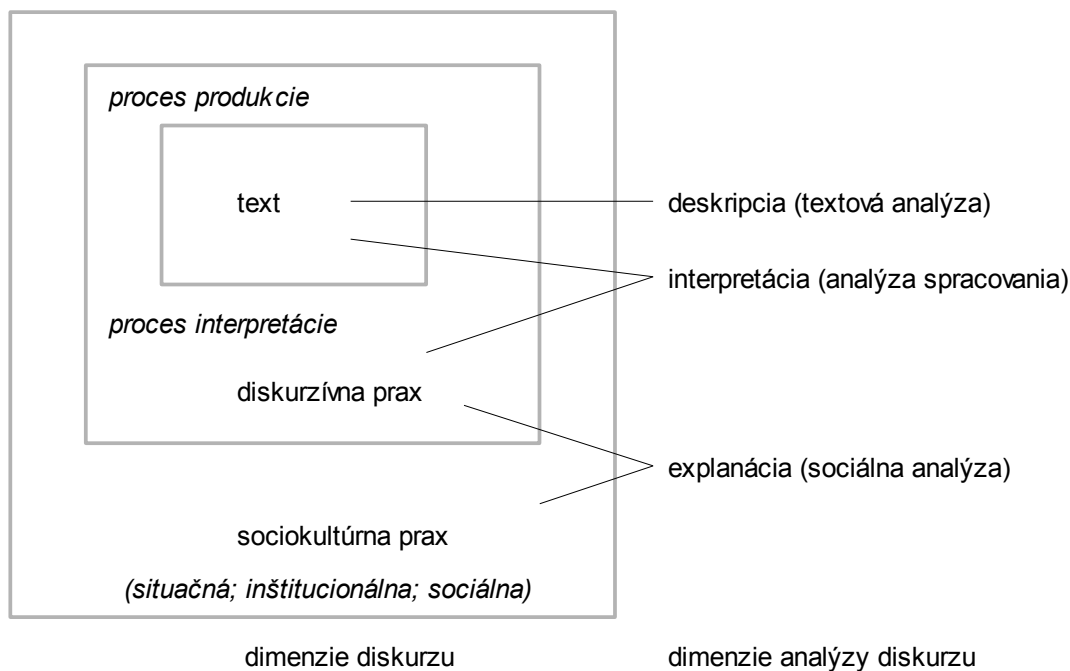
Súčasná najširšia predstava o diskurze zdôrazňuje pevnosť vzťahu reči a činnosti, neoddeliteľnosť komunikácie a konania, diskurzívnych a sociálnych praktík. Diskurzívne praktiky, t. j. spôsoby, akými sa veciam pripisujú významy, sa špecificky viažu so sociálnymi praktikami (spôsoby, akými sa niečo robí v spoločnosti). Mnohé prípady každodennej praxe svedčia v prospech ich silného prepojenia, ak nie až ich zlúčenia.

Kritická analýza diskurzu „*nahliada na diskurz [...] ako na formu »sociálnej praxe«, [čo] implikuje dialektický vzťah medzi určitou diskurzívnou udalosťou a situáciou(-ami), inštitúciou(-ami) [132/133] a sociálnou(-ymi) štruktúrou(-ami), ktoré ju rámujú: diskurzívna udalosť je nimi tvarovaná, ale taktiež ich tvaruje. To znamená, že diskurz je sociálne konštitutívny rovnako ako sociálne podmienený,*“ hovoria Norman Fairclough a Ruth Wodak (1997: 258, cit. in Weiss – Wodak 2003: 13). Sám Fairclough dokonca vo svojom diele rozvíja trojdimenzionálnu koncepciu diskurzu, v ktorej najskôr (Fairclough 1992) načrtáva diskurz ako inkluzívny vzťah textu, diskurzívnej praxe a sociálnej praxe (pozri obrázok 2), o tri roky neskôr (Fairclough 1995) na základe uvedenej koncepcie vymedzuje aj oblasti štúdia (analýzy) diskurzu (porov. obrázok 3).

Obrázok 2 Trojdimenzionálna koncepcia diskurzu (Fairclough 1992: 73)

Obrázok 3 Dimenzie diskurzu a dimenzie analýzy diskurzu (Fairclough 1995: 98)

[133/134]

Vzťahy konkrétnych diskurzívnych a sociálnych praktík – ich spájanie či rozväzovanie – sú však silne kultúrne a kontextuálne determinované. Na jednej strane sa v niektorých situáciách vyžaduje, aby sociálne konanie aktérov bolo sprevádzané náležitými diskurzívnymi praktikami (napr. podanie nejakého predmetu inej osobe predpokladá vo väčšine kontextov súbežnú artikuláciu frázy typu „nech sa páči“). Na druhej strane je to v iných situáciách nepredstaviteľné a porušuje to normy (napr. študentom/kám sa na písomnom teste ich znalostí nedovoľuje uvažovať nahlas.) Komentovanie každodenného konania ľudí sebou samými v niektorých situáciách nadobúda hodnotu patologickosti, zatiaľ čo v iných kontextoch je považované za prirodzené a žiaduce (porovnajme napr. osobu, ktorá sama varí v kuchyni obed pre svojich známych či rodinu a niekto z nich ju prichytí pri samovraze a osobu, ktorá pripravuje jedlo v televíznej relácii o varení). V niektorých kontextoch konanie dostáva náležitý zmysel až diskurzívne (ako ďalší príklad si vezmime hlasné výkriky či používanie vulgarizmov pri sexe v hardcore porne; „tvrdý“ sex je tu skôr výsledkom „tvrdého“ jazyka).

Teoretickou (i praktickou) nadstavbou diskurzu, jeho prepojením s ďalšími tesne súvisiacimi konceptmi, je Foucaultom narysovaný koncept *dispozitívu* (Jäger 2001, Caborn 2007). Tento prostriedok posunu za hranice diskurzu (porov. s lingvistickým presiahnutím hraníc vety v lingvistickej koncepcii diskurzu) možno charakterizovať ako zámerne tesné spojenie prvkov hete-

rogénneho systému (Caborn 2007: 113–114), ako prepojenie diskurzívnych praktík, nediskurzívnych praktík (konania) a manifestácií/materializácií (objektov) (Jäger 2001: 56n.).

Siegfried Jäger (ibidem) vo svojej explikácii dispozitívu vychádza z toho, že určité vedenie je systematicky „vyplavované“ na povrch prostredníctvom zväzkov uvedených troch prvkov dispozitívu. Napr. to, že rodič/rodičia či iná/é osoba/y učí/učia svoje dieťa chodiť, zahŕňa diskurzívne praktiky (používanie vysvetľujúcich, povzbudzujúcich slov, no neskôr aj fotografií či videonahrávok „prvých krôčkov“), nediskurzívne praktiky (predvádzanie chodenia, držanie dieťaťa za ruky a pod.), ale aj určité materializácie (mäkký, bezprekážkový povrch, na ktorom sa dieťa chodí učí, zábradlie alebo iná opora, tzv. pavúk – pomôcka na chodenie s kolieskami). Podstatné je, že každá z troch spomenutých entít stavia na spoločnom vedení, poznatkoch o učení chôdze, na „know-how“ chôdze.

Cieľom analýzy dispozitívov (*dispositive analysis*) je preto odkrývanie, „rekonštrukcia“ vedenia stojaceho v pozadí dispozitívov, čo, pravda, analýzu (v porovnaní s „prostou“ analýzou diskurzu) komplikuje, zároveň však novší prístup umožňuje omnoho komplexnejšie chápanie ľudského vedenia a jeho transformácie do rozmanitých foriem.

DISKURZ NIE JE JEDEN: DIVERZITA DISKURZOV

Fiske (1987: 14) pre adekvátnu charakteristiku určitého diskurzu vyžaduje definovanie troch dimenzií:

- a) tematická oblasť, ktorá je objektom daného diskurzu, [134/135]
- b) sociálny pôvod, a to v určitej sociálnej pozícii a
- c) ideologický rozmer, t. j. koho záujmy diskurz re-/prezentuje.²⁸

Typy diskurzov sa ale natoľko prekrývajú, že je zrejmé, že to, čo reprezentujú, všetko to, čo v sebe nesú, nemožno dôkladne vyseparovať ani analyticky; že všetko sa prekrýva, že diskurzom vládnu podobné zákonitosti. Rozmanité diskurzy vstupujú do rôznych vzťahov, ktorých systematický opis je prospešný nielen pre ich typologizáciu, ale i pre ich lepšie poznanie.

Diskurzy môžeme rozdeliť podľa jednotlivých sociálnych sfér (napr. mediálny, politický, vedecký)²⁹ alebo na základe užšie špecifikovanej témy (napr. diskurz neznášanlivosti, diskurz kresťanstva).

V rámci diskurzov potom – vzhľadom na ideológiu, ktorú reprezentujú – môžeme rozlíšiť diskurzy dominantné a alternatívne. Akýkoľvek dominantný diskurz je konštruovaný takým spôsobom, aby neustále a všetkými možnými prostriedkami zabezpečoval svoje prežitie, tým,

28 Porov. definíciu diskurzu Fairclougha (1995: 14; cit. in Wodak 2001): „Diskurz je spôsob označovania určitej oblasti spoločenskej praxe z určitej perspektívy.“ Napr. dominantný diskurz reprezentuje uhol videnia sveta mocenskej elity. [135]

29 Jäger (2001: 49) ich nazýva diskurzívne plány, roviny diskurzu (angl. *discursive planes*). [135]

že ustanovuje v spoločnosti „tichý súhlas“ (*consent*). Alternatívne diskurzy obyčajne stoja v opozícii proti dominantnému diskurzu a – keďže v danom historickom momente nemôžu dosiahnuť dominantnú pozíciu – snažia sa aspoň pôsobiť subverzívne, podvratne, teda pomaly zvnútra narúšať integritu dominantného diskurzu. Pre dominantný diskurz sú však alternatívne diskurzy životne dôležité, pretože ak má diskurz nadobudnúť identitu určitosti, musí sa voči niečomu vymedziť (podobne ako znak u de Saussura, aj diskurz nadobúda význam relačne).

Z hľadiska rovín, z ktorých pristupujú k svojmu tematickému objektu, možno diferencovať diskurzy (resp. užšie protodiskurzy) a metadiskurzy (t. j. diskurzy o diskurzoch, diskurzy „druhého rádu“). Typickým metadiskurzom je vedecká teória; v bežnej sociálnej praxi to môže byť napr. menšinová politika krajiny, ktorá reflektuje a inkorporuje nielen samotné diskurzy (a širšie dispozitívy) menšín (napr. používanie menšinových jazykov), no i komonsenzuálne metadiskurzy vzťahujúce sa na menšiny (napr. diskurz etnickej neznášanlivosti).

S multidimenzionalitou diskurzov sa zaujímavo vyrovnáva James Paul Gee (2005, 2008), ktorý vo svojej teórii rozlišuje Diskurz a diskurzy. Napr. vedný odbor je Diskurzom – ak sa naň pozeráme „zvonka“, môže na nás pôsobiť jednotne; pri pohľade zvnútra však v každej vednej „disciplíne“ odhaľujeme „nedisciplinovanosť“, pretože v rámci každej z vied operujú rôzne paradigmy, ktoré sú vlastne osobitnými diskurzmi, interpretáciami objektu štúdia – ponúkajú materializácie, konceptualizácie, terminológiu, metodológiu, avšak tým, že sú obmedzené na určitú perspektívu, ktorá si systematickou artikuláciou vlastných princípov buduje konzistentnú logiku, pôsobia (ako akýkoľvek iný diskurz) disciplinujúco. [135/136]

Väzba diskurzov poväčšine zahŕňa aj otázku dominancie, nadvlády určitého z interagujúcich diskurzov. Podľa Guya Cooka (1992: 32) je napr. reklama, tým, že preberá obsah a formu (napr. novinový článok), ale i tvorcov (napr. celebrity) a príjemcov (napr. mediálne publiká) iných diskurzov, typickým parazitným diskurzom.

Medzi politickým a mediálnym (spravodajským) diskurzom by sa zas dal identifikovať vzťah symbiózy: globálna a národná politická diskusia súčasných západných spoločností nemôže fungovať bez médií; médiá závisia od politiky ako svojich informačných zdrojov. Pomer síl medzi nimi sa však v poslednom čase, zdá sa, mení. Mediálny diskurz, disponujúci silným diskurzívno-kolonizačným potenciálom (a podobne napr. s ním previazané diskurzy zábavy a konzumerizmu), má tendenciu významne aktívne i pasívne pretvárať iné diskurzy, ktoré sa stávajú jeho obsahom. Winfried Schulz a Gianpietro Mazzoleni (1999; pozri aj Schulz 2004) pri analýze premien politickej komunikácie pomenovali tento jav *mediatizácia* (*mediatization*), poukazujúc na moc médií vplývať na podobu spoločenskej (v prípade Schulza a Mazzoleniho politickej) komunikácie, ktorú získali zaujatím miesta centrálnych komunikačných inštitúcií.³⁰

Diskurzy ďalej môžu vstupovať do vývinových vzťahov: jeden diskurz sa vyvinie (vyčlení) z predošlého a buď koexistujú, alebo nový diskurz zaujme miesto pôvodného. Takýto vzťah jestvuje napr. medzi televíznym spravodajstvom a jeho priamym predchodcom – filmovým spravodajstvom (a, podobne, širšie – samotné spravodajstvo ako typ diskurzu sa vyvinulo, hoci,

30 Viac pozri Bočák 2009. [136]

pravda, v inej podobe, omnoho skôr, než vznikla televízia či médiá vôbec). Vzhľadom na nové politické a ekonomické podmienky, v ktorých sa u ľudí posilnila potreba byť pohotovo informovaný/á, umožnilo televízne spravodajstvo plniť informačnú funkciu v spoločnosti omnoho efektívnejšie ako spravodajský film (reprezentovaný napr. filmovými týždenníkmi) a stalo sa novou sociálnou inštitúciou. (Pácl 1995: 60)

Interdiskurzívne vzťahy sa v čase neustále vyvíjajú. Pre každú diskurzívnu formáciu je charakteristická určitá dočasne stabilizovaná konštelácia týchto vzťahov; pod stabilizáciou si pritom môžeme predstaviť aj stabilný protiklad dvoch približne rovnako silných diskurzov, ktoré stoja vo vzájomnej opozícii (napr. pravica – ľavica, resp. liberalizmus – konzervativizmus v politike). Aj tzv. ideologické štátne aparáty (napr. náboženstvo, vzdelávanie, rodina, komunikačné prostriedky) u Louisa Althussera (1971: 137n.), nech už pôsobia akokoľvek nekonzistentne (podľa autora sú často len akýmsi „zhlukom“ ideológií, ktoré si dokonca môžu navzájom protirečiť), sú napokon nevyhnutne unifikované dominantnou ideológiou. Napr. programovo (a teda ideologicky) rozdielne politické strany v štáte spolu súperia, avšak vždy len v rámci jednotného legislatívneho rámca (stráženého centralizovanou silou represívnych štátnych aparátov), ktorej sa musí podriaďiť ktokoľvek, kto chce do politického boja vstúpiť.³¹ [136/137]

Ak nejaký diskurz vystupuje vo vzťahu k inému diskurzu kontradiktórne – čo je v diskurzívnom univerze fakticky univerzálna zákonitosť –, ide o kontradiskurzy. Stret kontradiskurzov posilňuje dojem ich polarity, netreba ale zabúdať na to, že ide o kontinuum, kde sa medzi pólmi nachádza tabuizovaná prechodná, neurčitá zóna. Lepšie tu teda sedí metafora brehov jazera – aj keď jazero ako celok pôsobí relatívne pokojne, voda na jeho krajoch sa vlní (kraje ako opozitá sú najviac činné). Príkladom súperiacich kontradiskurzov sú póly *pro-life* (diskurz katolicizmu) a *pro-choice* (diskurz slobodnej voľby) v spoločenskej diskusii o interrupciách.

Posledným aspektom interdiskurzívnych relácií je globalizačná tendencia diskurzov. Mediálna zosieťovanosť umožňuje bohaté premiešavanie diskurzívnych praktík. Pri reprízach česko-slovenských zábavných televíznych programov z obdobia socializmu sa v záberoch na baviace sa publikum objavujú sediaci ľudia vyjadrujúci svoje pozitívne emócie smiechom (úsmevom) a potleskom. Naproti tomu v zábavných formátoch zahraničnej proveniencie máme do činenia s novou formou vyjadrovania emócií – miesto potlesku posediačky je to *standing ovations*, mávanie

31 Kým televíznym reláciám o varení kedysi kraľovali ľudia zo sféry televízie (moderátori, herci, speváci a pod.), dnes ustupujú v prospech profesionálnych (televíznych) kuchárov. V minulosti sa televízia sústredila na „znovuobjavenie“ chuti jedla (azda v reakcii na unifikovanosť potravinárskeho priemyslu), dnes jedlo prezentuje ako súčasť životného štýlu. Základnými ingredienciami televíznych kuchýň [136/137] sú diskurz gurmánstva (reprezentovaný aktívnym hľadaním vyhlásených surovín, eufemizáciou ich názvov – napr. cibuľka, slaninka – i emotívnou prezentáciou lásky k jedlu – je predsa „krásne farebné“, jeho chuť je „úžasná“, bylinky sú „čerstvo natrhané“), no, na rozdiel od minulosti, aj diskurz zdravej výživy (napr. zdravé tuky, antioxidanty) prispievajúcej k zachovaniu štíhlej línie a diskurz trvalej udržateľnosti životného prostredia (ekofarmy, biopotraviny) i civilizačnej spravodlivosti (*fair-trade*). Dnes nestačí, že jedlo chutí; nesmie sa z neho priberať, musí naše telá svojím zložením prirodzene chrániť, pri získavaní surovín na jeho prípravu je neetické upierať práva na šťastný život iným živým tvorom a žiť na úkor iných kultúr. [136-137]

transparentmi, ad hoc šité kostýmy, „obyčajný“ smiech publika sa mení na sprevádzanie vystúpení piskotom (ktorý bol dovtedy skôr prejavom nesúhlasu či odsúdenia než uznania). Nielen televízne programy, ale aj mediálna radosť v Čechách a na Slovensku sa plne transformovala a dnes sa prakticky neodlišuje od tej globálnej (stačí porovnať totožný formát zo zahraničnej a našej produkcie).

OD MÓDU KU KÓDU A SPÄŤ K DISKURZU

Dve z možností systematického opisu diskurzívnych prostriedkov predstavujú pojmy mód a kód. Zdá sa, že práve *mód* je termín, s ktorým by bolo užitočné pracovať v domácej terminológii intenzívnejšie – práve on totiž predstavuje mediátor medzi diskurzom a kódom, ako aj väzbu oboch spomenutých entít na biologický rozmer človeka.

Larry Gross (1989: 32) vymedzuje mód ako „*symbolický systém závislý od našich biologických štruktúr a fyzického prostredia, determinujúci formu informácií, ktoré vnímame, spracúvame a komunikujeme*“ a práve symbolické módy považuje za jediné možné prostriedky realizácie významu. Symbolické módy sa vyznačujú niekoľkými vlastnosťami, napr.:

- obmedzenosť vzájomnej „preložiteľnosti“ – významy zakódované v rámci jedného módu nie vždy možno (kompletne) pretlmočiť do iného módu,³² [137/138]
- iba relatívna viazanosť na jednotlivé zmysly – viaceré symbolické módy využívajú viacero zmyslov v rôznych pomeroch,
- skúsenostne dosahovaná komunikabilita v rámci módu – treba si osvojiť možnosti a hranice módu,
- primárnosť kódu (ako subkategórie módu) z pohľadu používateľa.

Autor (ibidem: 33, najmä 34n.) rozoznáva päť symbolických módov:

1. verbálny (resp. lexikálny),
2. sociálno-gestický,
3. ikonický (resp. vizuálny),
4. logicko-matematický,
5. hudobný.³³

32 Podobná zákonitosť platí aj pre kódy. Ako uvádza pri charakteristike vzájomných vzťahov kódov v komplexných [137/138] (t. j. v podstate multikódových) komunikátoch Otakar Šoltys (2004: 257–258), okrem princípu *harmónie* (spolupráce) kódov a *dominancie* (určitého) kódu platí i princíp (vzájomnej) *substitúcie* kódov, podľa ktorého tá istá hlavná informácia sa v podstate môže vyjadriť prostredníctvom rôznych kódov, takže použité kódy sa môžu vzájomne zamieňať. Niektoré informácie však „preložiť“, „prekódovať“ nemožno, čo je dôsledkom modálnej ohraničenosti kódov. [137-138]

Podľa Grossa je kód, vo vzťahu k módu, možné definovať ako „*usporiadanú podmnožinu úplného rozsahu prvkov, operácií a štruktúrnych princípov, ktoré sú možné v danom móde*“ (ibidem: 33). Z uvedeného vyplýva, že mód je všeobecnejšou kategóriou zahŕňajúcou kódy: kým mód je všeobecným spôsobom komunikovania, kód je konkrétnym systémom znakov (vrátane pravidiel ich selekcie a kombinácie) slúžiacich ako nosiče informácie v danom móde. Byť kultúrne (či užšie komunikačne) kompetentný predpokladá osvojiť si kódy a nájsť možnosti a obmedzenia ich používania v rámci im nadradených módov.

Mód ako rámec kódu je však, zdá sa, daný nielen perцепčnými možnosťami, ale aj kultúrne. Zdanie výhradne perцепčnej determinácie módu je opäť dôsledkom naturalizácie. Isté kultúry v istých časoch totiž preferujú isté zmysly, čo môžeme vidieť napr. aj na médiách a ich vývine v čase. Aj zdanlivo prirodzené, teda neuvedomované súvislosti sú záležitosťou kódu a produkčných/receptných konvencií.³⁴ [138/139]

NA ZÁVER: JE JAZYK DISKURZOM, DISKURZ JAZYKOM ALEBO...?

Tradičná jazykoveda „vypreparovala“ jazyk z jeho sociálneho kontextu. S pochopením pre dobu treba priznať, že nešlo o nič zvláštne. Jasné vymedzenie objektu štúdia sa totiž javí ako dobrý začiatok pre jeho skúmanie – netreba sa zaoberať ničím „navyššie“, ničím „nepodstatným“. To však so sebou, samozrejme, prináša obmedzenú aplikovateľnosť výsledkov; akonáhle priberieme do skúmania jazyka akýkoľvek z jeho nespočetných kontextov, objavujú sa spochybňujúce otázky pre tradičné modely gramatik.

Moderná jazykoveda objekt svojho skúmania rozšírila a naďalej rozširuje. V metadisciplinárnom prúde paradigmatických zmien, objavujúcom sa intenzívnejšie približne okolo prelomu druhej a tretej tretiny dvadsiateho storočia, prekonala hranice štrukturalizmu, t. j. systémovo-

33 V tomto zmysle sa Gross (1989) praveľmi obmedzuje na akusticko-auditívny a opticko-vizuálny komunikačný kanál. Ak módy chápeme ako receptívno-produktívne pásma, naviazané na ľudské zmysly, v priamej, nemediovej komunikácii musíme počítať aj s ďalšími módmami. Jedným z nich je olfaktorický mód, v rámci ktorého fungujú napr. sociálne pachové kódy, v ktorých pach zohráva statusotvornú funkciu (napr. lacná voňavka je symbolom nižšieho socioekonomického statusu či neobľúbivosti, prípadne aj Veľkej noci, naopak, drahý luxusný parfum je symbolom príslušnosti nositeľa k vyššej triede, resp. márnostatného človeka). Podobne možno v rámci gustatórneho módu identifikovať sociálne kódy viazané na chuťový zmysel, napr. kód chuti potravín: aj chuť treba interpretovať ako symbol určitého socioekonomického statusu (napr. instantné polievky s glutamanom či „ovocné“ nápoje s obsahom umelých farbív a aróm ako cenovo dostupné výrobky masovej potravinárskej produkcie reprezentujú konzumenta z nižšej, resp. strednej triedy; módné minipokrmky francúzskeho typu pripravené z luxusných biosurovín zas gurmána, predstaviteľa vyššej triedy). [138]

34 Napr. rozmiestnenie prvkov v obraze alebo fotografii bude pravdepodobne využívať smer čítania ustálený pri písme, teda aj dva juxtaponované obrazy, ak máme dospieť k žiadanej interpretácii, budú usporiadané tak, aby sme ich mohli „prirodzene“ čítať zľava doprava. Pozri napr. aj problematiku konvencionality modernej západnej vizuálnej perspektívy podrobne zhrnutú Martinom Foretom (2008: najmä 46–47). [138]

štruktúrneho, synchronného pohľadu na jazyk ako svojej dominantnej paradigmy a zamerala sa na aktuálne používanie jazyka v jeho širokých (sociálnych) kontextoch (napr. pragmalingvistika, sociolingvistika, psycholingvistika). Tento pohyb k sociálnu je dnes najčastejšie označovaný ako komunikačno-pragmatický obrat; obe zložky termínu odkazujú na chápanie jazyka ako média sociálnej interakcie, ako realizácie sociálnych vzťahov prostredníctvom textov (v ktorých kódom je zväčša prirodzený jazyk).

Pojem diskurz a jeho štúdium však nie je „objavom“ novej lingvistiky, ale dôsledkom, ako bolo naznačené, paralelných paradigmatických zmien, ku ktorým došlo v podobnom čase v rôznych vedách.³⁵ Okrem obratu k sociálnu v lingvistike možno v ďalších humanitných i spoločenských vedách, rovnako poznačených myšlienkami postštrukturalistických autorov, vysledovať obrat k jazyku. Je zrejme, že ich cieľom nebolo kopírovať lingvistickú interpretáciu jazyka; jazyk však navzájom podobne konceptualizovali ako prostriedok konštrukcie vedenia o svojich objektoch štúdia. Už nebol neutrálnym mediátorom vo vzťahu subjekt – objekt, ale produktom neoddeliteľným od akýchkoľvek kultúrnych fenoménov.³⁶ Ako už bolo konštatované vyššie s Hartleym (2002: 73), výraz jazyk sa stal v určitých kontextoch priveľmi obmedzujúci, prisilne konotujúci štrukturalizmus, a tak ako pomenovanie (a teda konštituovanie) objektu záujmu postštrukturalistických teoretikov naprieč disciplínami našiel svoje uplatnenie nový termín – diskurz. Vzhľadom na svoje multiparadigmatické východiská je definícia diskurzu dodnes značne fluidná. Na súčasnom skúmaní diskurzu sa totiž podieľa množstvo pôvodných disciplín i nových interdisciplín a transdisciplín; štúdium diskurzu tak osciluje medzi:

- a) snahou (zdá sa, postupne slabnúcou) o „prisvojenie“ si populárneho termínu diskurz a „vpísanie“ vlastného významu doň zo strany izolovaných vied (resp., vhodnejšie povedané, ich dominantných, „tradičných“ paradigiem) – čím sa len potvrdzuje, [139/140] že aj vedecké poznávanie musíme chápať ako svojbytnú diskurzívnu oblasť/praktiku – a
- b) pokusmi o integráciu vied a ich „stretnutie“ sa nad diskurzom ako „spoločným“ fenoménom.

Súčasná lingvistická analýza diskurzu je relevantnou *súčasťou* foucaultovského archeologického snaženia, t. j. odkrývania sedimentov, vrstiev významu, smerujúceho k chápaniu toho, ako kultúry v diskurzoch budujú „svoj“ svet: aj gramatika, aj štylistika či konverzačná analýza a ďalšie lingvistické subdisciplíny jednoznačne prispievajú k poznávaniu princípov diskurzov, ba dokonca Diskurzu.

Teoretici pracujúci na poliach kultúrnych štúdií sa však (a právom) ohradujú, ak je pojem diskurz zužovaný na jeho lingvistické chápanie. Centrálna, „primárna“ pozícia prirodzeného jazyka v rámci symbolických systémov („jazykov“) totiž zakrýva skutočnosť (a lingvistika ako diskurz na tom chtiac či nechtiac participuje), že symbolických systémov je v skutočnosti omnoho viac. Vo filmovej vede sa napr. môžeme stretnúť s metaforickým termínom „jazyk filmu“, výrazom označujúcim prostriedky, ktoré slúžia na konštruovanie určitého významu filmu,

35 Pozri aj Bočák 2008a: 534–536. [139]

36 Z čoho vyplýva aj to, že diskurz v princípe nemožno úplne poznať nikdy, pretože je zároveň prostriedkom poznávania seba samého. [139]

ako sú napr. uhol snímania kamery, veľkosť a dĺžka záberu, osvetlenie či strih, ale aj reč postáv, hudba atď. Aj saussurovská predstava o znaku ako nerozpleiteľnom zväzku pojmu a jeho akustického obrazu (či jej materializovanejšia verzia reprezentovaná pojmom a zvukovou rečou) je silne fonocentrická, a tak sama zahmlieva multimodálnosť diskurzu.³⁷

Zásadný rozdiel medzi lingvistickými a sociálnovednými konceptualizáciami diskurzu možno vidieť v tom, že lingvistika pri interpretácii diskurzu zvykne posúvať ťažisko k označujúcemu (symbolu, forme), pričom „zatieňuje“ označované, kým foucaultovsky orientovaní bádatelia reprezentujú posun v sústreďení sa na označované (referencie, významy). Ako najproblematickejšie miesto *oboch* prístupov možno identifikovať práve ich sklzávanie k unilaterálite: diskurz, chápaný ako, v istom zmysle, nadstavbová rovina znaku je však (podobne ako znak) jednotou. Aj uvažovanie o znaku prekonalo posun od unilaterálneho chápania k bilaterálnemu, pričom, aby sme ho boli schopní interpretovať čo najkomplexnejšie, potrebujeme, podľa mňa, chápať bilaterálne aj diskurz.

Pre lingvistiku a ďalšie humanitné a sociálne vedy je v súvislosti s diskurzom charakteristické už spomenuté smerovanie k čoraz väčším, abstraktnejším analytickým jednotkám: lingvistický rad *slovo – veta – diskurz* vlastne korešponduje napr. so smerovaním od *diskurzu* k *dispozitívu*, identifikovateľného v rôznych diskurzívnoanalytických prístupoch bez ohľadu na to, či termín *dispozitív* priamo využívajú. V súvislosti s postupným abstrahovaním [140/141] jazykovedy sú výstižné slová Joannah Caborn (2007: 112): vo vývine poznávania jazyka „[n]a *uchopenie* [fenomérov v ich celistvosti] *bolo nevyhnutné presunúť sa k nasledujúcej väčšej jednotke jazyka*“, a to aj napriek uvedomovanej dôležitosti každej z menších jednotiek. Diskurz skutočne presahuje slová, vety, (dokonca i) texty, kódy, módy; to však neznamená, že sa menších, konkrétnejších jednotiek netýka. Z úzkej lingvistickej definície diskurzu by bolo logicky vyvoditeľné vyzývavé tvrdenie, že „*ak je analýza diskurzu definovaná ako štúdium jazykových štruktúr presahujúcich vetu, [potom] nemožno nájsť diskurz v medziach vety*“, ktoré predkladá Henry Widdowson (2004: 3). Už použitie určitého slova, slovtvorného či vetného vzorca však signalizuje symbolické invokovanie určitého široko sociohistoricky chápaného diskurzu.

Konfrontácia lingvistických a sociálnych prístupov k diskurzu, spojená so snahou o transcendovanie ich interpretačných diferencií, poskytuje príležitosti na búranie bariér a budovanie omnoho komplexnejšej teórie, než je to možné v *rámcoch* jednej disciplíny. Ako optimálne riešenie sa pritom javia transdisciplinarita či postdisciplinarita ako novšie modely vedeckého bádania, pretože striktné paradigmatizovanie, budovanie nadvlády odboru či paradigmy (ako diskurzívna unifikácia *par excellence*) vlastne ide proti logike *discourse studies*, ktoré od počiatku boli

37 Je síce nie obvyklé, no ani nie ťažké predstaviť si, že onen „obraz“ nemusí byť akustický – rovnako to môže byť obraz vizuálny, gustatórny, olfaktorický, taktilný; ak pôjdeme ešte ďalej, môžeme predpokladať, že „obrazy“ sú v myšliach zhľukované do semiotických komplexov, ba dokonca, že rôzni ľudia môžu disponovať pri rôznych referentoch rôznymi označujúcimi (azda najpochopteľnejšie by to bolo u ľudí s oslabenými či, naopak, nadpriemerne vyvinutými zmyslami). Otázka k problematike konotácií zo základov semiotiky typu „Aké *slovo* vám ako prvé napadne, keď sa *povie*...?“ by teda azda adekvátnejšie znela „Aký je váš *prvý* *dojem* vzťahujúci sa na...?“. (Pochopiteľne, aj tu vidno, že z medzí verbálneho jazyka nemožno uniknúť úplne.) [140]

silne politickou praktikou snažiacou sa o dekonštrukciu moci. Spoločný priestor pre množstvo prístupov pritom neponúka iba pojem diskurzu, ale aj postupne sa kryštalizujúca teória dispozitívov, ukazujúca, že vedenie je obsahom nielen diskurzívnych praktík, ktorými je (v najširšom zmysle) artikulované, ale že vedenie je vyjavované aj prostredníctvom nediskurzívnych praktík a konania, s diskurzom priamo súvisiacich a od neho neoddeliteľných.

LITERATÚRA

- Altheide, David L. – Michalowski, Sam R. 1999. „Fear in the News: A Discourse of Control.“ Pp. 475–503 in *The Sociological Quarterly* 1999, r. 40, č. 3.
- Althusser, Louis. 1971. „Ideology and Ideological State Apparatuses: Notes towards an Investigation.“ Pp. 127–186 in Althusser, Louis. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: New Left Books.
- Austin, John Langshaw. 1962. *How to Do Things with Words*. Oxford: Oxford University Press.
- Barker, Chris. 2006. *Slovník kulturních studií*. Praha: Portál.
- Barthes, Roland. 2007. *S/Z*. Praha: Garamond.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas. 1999. *Sociální konstrukce reality: Pojednání o sociologii vědění*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Blommaert, Jan. 2005. *Discourse: A Critical Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bočák, Michal. 2006. „Realita, reprezentácia reality.“ Pp. 100–101 in *Stručný slovník masmediálnej a marketingovej komunikácie*. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie UCM. (dostupné online: http://michalbocak.weebly.com/uploads/2/8/1/2/2812791/bocak_slovník_media_komunikacia_2006.pdf, 20. 9. 2009). [141/142]
- Bočák, Michal. 2007. „Viditeľné a neviditeľné v diskurze pohlavia, rodu a sexuality.“ Pp. 88–91 in *Mediálne kompetencie v informačnej spoločnosti*. Ed. Magál, S. – Mistrík, M. – Petranová, D. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie UCM. (dostupné online: http://michalbocak.weebly.com/uploads/2/8/1/2/2812791/bocak_pohlavie-gender-sexualita_diskurz_2007.pdf, 20. 9. 2009).
- Bočák, Michal. 2008a. „Diskurz ako predmet transdisciplinárneho výskumu.“ Pp. 526–537 in *3. študentská vedecká konferencia: Zborník príspevkov*. Slančová, D. – Bočák, M. – Žarnovská, I. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. (dostupné online: http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Slancova2/pdf_doc/bocak.pdf, 20. 9. 2009).
- Bočák, Michal. 2008b. „Formát v mediálnych štúdiách: terminologické úvahy.“ Pp. 8–19 in *Médiá a text II*. Ed. Bočák, M. – Rusnák, J. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. (dostupné online: http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Bocak1/pdf_doc/bocak.pdf, 8. 8. 2009).
- Bočák, Michal. 2008c. *Štruktúra televízneho spravodajského textu: Analýza spravodajských formátov s uplatnením diskurzívnej perspektívy*. [Dizertačná práca.] Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. (dostupné online: http://michalbocak.weebly.com/uploads/2/8/1/2/2812791/bocak_tv-news-formats_2008.pdf, 20. 9. 2009).
- Bočák, Michal. 2009. „Subjekty po devätnástej: konštrukcia politických subjektivít v televíznom spravodajstve.“ Pp. 151–168 in *Masmediálna komunikácia a realita I. (Masmédiá a sociálna konštrukcia reality. Masmédiá a kultúrna identita)*. Magál, S. – Mistrík, M. – Solík, M. Trnava: Fakulta masmediálnej komunikácie UCM. (dostupné online: http://michalbocak.weebly.com/uploads/2/8/1/2/2812791/bocak_subjekt_tv_spravodajstvo_2009.pdf, 15. 10. 2009).
- Brown, Gillian – Yule, George. 1988. *Discourse Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, Steven D. 1997. „What is Transdisciplinarity?“ Pp. 86–95 in *Discourse – Intellectuals – Social Communication*. Ed. Višňovský – E. Bianchi, G. Bratislava: Veda.

- Butler, Judith. 1999. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. 2nd ed. New York, London: Routledge.
- Caborn, Joannah. 2007. „On the Methodology of Dispositive Analysis.“ Pp. 112–123 in *Critical Approaches to Discourse Analysis Across Disciplines* 2007, r. 1, č. 1. (dostupné online: <http://www.cadaad.org/ejournal/2007/1/caborn>, 2. 9. 2009).
- Carey, James. 1989. *Communication as Culture: Essays on Media and Society*. Winchester: Unwin Hyman.
- Cook, Guy. 1992. *The Discourse of Advertising*. London, New York: Routledge.
- Crystal, David. 2008. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. 6th ed. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell.
- Černý, Jiří. 1996. *Dějiny lingvistiky*. Olomouc: Votobia.
- Černý, Jiří – Holeš, Jan. 2004. *Sémiotika*. Praha: Portál. [142/143]
- Čmejrková, Světlá – Hoffmannová, Jana (eds.). 2003. *Jazyk, média, politika*. Praha: Academia.
- Davies, Bronwyn – Harré, Rom. „Positioning: The Discursive Production of Selves.“ Pp. 43–63 in *Journal for the Theory of Social Behavior* 1990, r. 20, č. 1.
- Deacon, David – Pickering, Michael – Golding, Peter – Murdock, Graham. 1999. *Researching Communications: A Practical Guide to Methods in Media and Cultural Analysis*. London: Arnold.
- Debray, Régis. 2004. *What is Mediology*. (dostupné online: http://www.georgetown.edu/faculty/irvinem/theory/Debray-What_is_Mediology.html, 26. 1. 2004).
- Derrida, Jacques. 1997. *Of Grammatology*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge, Malden: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 1995. *Critical Discourse Analysis: The Critical Studies of Language*. London, New York: Longman.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge.
- Fiske, John. 1987. *Television Culture*. London: Methuen.
- Fiske, John. 1989. „Code.“ Pp. 312–316 in *International Encyclopedia of Communications*. Vol. 1. Ed. Barnouw, E. – Gerbner, G. – Schramm, W. – Worth, T. L. – Gross, L. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Fiske, John. 1990. *Introduction to Communication Studies*. 2nd ed. New York: Routledge.
- Fiske, John. 1993. *Power Plays, Power Works*. London: Verso.
- Flusser, Vilém. 2002. *Komunikológia*. Bratislava: Mediálny inštitút.
- Foret, Martin. 2008. „O interpretaci vizuálního textu.“ Pp. 38–50 in *Média a text II*. Ed. Bočák, M. – Rusnák, J. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. (dostupné online: http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Bocak1/pdf_doc/foret.pdf, 8. 8. 2009).
- Foucault, Michel. 1972. *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1995. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. 2nd ed. New York: Vintage Books.
- Foucault, Michel. 2006. *Rád diskurzu*. Bratislava: Agora.
- Gee, James Paul. 2005. *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method*. 2nd ed. Abingdon, New York: Routledge.
- Gee, James Paul. 2008. *Social Linguistics and Literacies: Ideology in Discourses*. 3rd ed. Abingdon, New York: Routledge.

- Giddens, Anthony. 1984. *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Gross, Larry. 1989. „Mode.“ Pp. 32–36 in *International Encyclopedia of Communications*. Vol. 3. Ed. Barnouw, E. – Gerbner, G. – Schramm, W. – Worth, T. L. – Gross, L. New York, Oxford: Oxford University Press. [143/144]
- Hall, Stuart. 1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.
- Harré, Rom – Gillett, Grant R. 2001. *Diskurz a myseľ: Úvod do diskurzívnej psychológie*. Bratislava: Iris.
- Hartley, John. 1994. *Understanding News*. 4th ed. London, New York: Routledge.
- Hartley, John. 2002. *Communication, Cultural and Media Studies: The Key Concepts*. 3rd ed. London, New York: Routledge.
- Hoffmannová, Jana. 1997. *Stylistika a...: Současná situace stylistiky*. Praha: Trizonia.
- Howarth, David. 2000. *Discourse*. Buckingham – Philadelphia: Open University Press.
- Chouliaraki, Lilie – Fairclough, Norman. 1999. *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jaworski, Adam – Coupland, Nikolas. 1999. „Introduction: Perspectives on Discourse Analysis.“ Pp. 1–44 in *The Discourse Reader*. Ed. Jaworski, A. – Coupland, N. London, New York: Routledge.
- Jäger, Siegfried. 2001. „Discourse and Knowledge: Theoretical and Methodological Aspects of a Critical Discourse and Dispositive Analysis.“ Pp. 32–62 in *Methods of Critical Discourse Analysis*. Ed. Wodak, R. – Meyer, M. London: Sage.
- Kačala, Ján – Pisárčiková, Mária (eds.). 2003. *Krátky slovník slovenského jazyka*. 4. dopln. a upr. vyd. Bratislava: Veda. (dostupné online: <http://slovník.juls.savba.sk/>, 30. 8. 2009).
- Kraus, Jiří. 2003. „Vyjadřování polemčnosti a významových opozic v politickém diskurzu.“ Pp. 13–39 in *Jazyk, média, politika*. Ed. Čmejrková, S. – Hoffmannová, J. Praha: Academia.
- Kristeva, Julia. 1982. *Powers of Horror: An Essay on Abjection*. New York: Columbia University Press.
- Labov, William. 1999. „The Transformation of Experience in Narrative.“ Pp. 221–235 in *The Discourse Reader*. Ed. Jaworski, A. – Coupland, N. London, New York: Routledge.
- Lapčík, Marek. 2002. *Diskurzivní strategie v TV zpravodajství*. [Dizertačná práca.] Olomouc: Katedra sociologie Filozofické fakulty Univerzity Palackého.
- Lapčík, Marek. 2008. „Analýza TV zpravodajství jako specifického typu kulturního diskursu.“ Pp. 99–110 in *Média a text II*. Ed. Bočák, M. – Rusnák, J. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity. (dostupné online: http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Bocak1/pdf_doc/lapcik.pdf, 30. 1. 2009).
- Lapčík, Marek. 2009. „Diskurs jako téma diskursu: poznámky ke konceptualizaci pojmu.“ In *Terminologické fórum II na tému socioterminológia, textová a prekladová terminológia: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie*. Ed. Cibiková, I. Trenčín: Trenčianska univerzita Alexandra Dubčeka v Trenčíne. [CD nosič]
- Lohisse, Jean. 2003. *Komunikační systémy: Socioantropologický pohled*. Praha: Karolinum.
- Mazzoleni, Gianpietro – Schulz, Winfried. „‘Mediatization’ of Politics: A Challenge for Democracy?“ Pp. 247–261 in *Political Communication 1999*, r. 16, č. 3. [144/145]
- McCombs, Maxwell. 1994. „News Influence on Our Pictures of the World.“ Pp. 1–16 in *Media Effects: Advances in Theory and Research*. Ed. Bryant, J. – Zillmann, D. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates.
- McHoul, Alec – Grace, Wendy. 1993. *A Foucault Primer: Discourse, Power and the Subject*. London, New York: Routledge.

- Mills, Sara. 2004. *Discourse*. London, New York: Routledge.
- Mistrík, Jozef. 1997. *Štylistika*. 3. upr. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Morley, David. 1992. *Television, Audiences and Cultural Studies*. London, New York: Routledge.
- Nicolescu, Basarab. 2009. *A New Vision of the World: Transdisciplinarity*. (dostupné online: <http://basarab.nicolescu.perso.sfr.fr/ciret/english/visionen.htm>, 13. 8. 2009).
- Pácl, Václav. 1995. *Tři etapy sociologického výzkumu hromadných sdělovacích prostředků*. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity.
- Petrusek, Miroslav – Miltová, Alena – Vodáková, Alena (eds.). 1994. *Sociologické školy, směry, paradigmatá*. Praha: Sociologické nakladatelství a Sociologický ústav AV ČR.
- Plichtová, Jana. 2001. „Předslov. Diskurzívne verzus tradičné chápanie mysle.“ Pp. 7–27 in *Diskurz a myseľ: Úvod do diskurzívnej psychológie*, by Rom Harré, Grant R. Gillett. Bratislava: IRIS.
- Renkema, Jan. 2004. *Introduction to Discourse Studies*. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Salih, Sara. 2002. *Judith Butler*. London, New York: Routledge.
- Saussure, Ferdinand de. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Academia.
- Sedláková, Renáta. 2008. „Mediální konstrukce reality – reprezentace druhých.“ Pp. 145–160 in *Média dnes: Reflexe mediality, médií a mediálních obsahů*. Ed. Foret, M. – Lapčík, M. – Orság, P. Olomouc: Univerzita Palackého 2008.
- Schiffrin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. (eds.). 2001. *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden, Oxford: Blackwell.
- Schröder, Kim Christian. 2002. „Discourses of Fact.“ Pp. 98–116 in *A Handbook of Media and Communication Research: Qualitative and Quantitative Methodologies*. Ed. Jensen, K. B. New York, London: Routledge.
- Schulz, Winfried. 2000. „Funkce a důsledky politické komunikace.“ Pp. 24–40 in *Politická komunikace a média*. Ed. Jiráček, J. – Říchová, B. Praha: Karolinum.
- Schulz, Winfried. 2004. „Reconstructing Mediatization as an Analytical Concept.“ Pp. 87–101 in *European Journal of Communication* 2004, r. 19, č. 1.
- Smith, Carlota S. 2003. *Modes of Discourse: The Local Structure of Texts*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Stenström, Anna-Brita. 1994. *An Introduction to Spoken Interaction*. New York: Longman.
- Šoltys, Otakar. 2004. „Komplexní komunikát a ikonizace mediální krajiny.“ Pp. 257–271 in *Súčasná jazyková komunikácia v interdisciplinárnych súvislostiach*. Ed. Patráš, V. Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela. [145/146]
- Talbot, Mary. 2007. *Media Discourse: Representation and Interaction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Thompson, John B. 2004. *Média a modernita: Sociální teorie médií*. Praha: Karolinum.
- van Dijk, Teun A. 1983. „Discourse Analysis: Its Development and Application to the Structure of News.“ Pp. 20–43 in *Journal of Communication* 1983, r. 33, č. 2.
- van Dijk, Teun A. 1988. *News as Discourse*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- van Dijk, Teun A. 1991. „The Interdisciplinary Study of News as Discourse.“ Pp. 108–120 in *Handbook of Qualitative Methods in Mass Communication Research*. Ed. Jensen, K. B. – Jankowski, N. W. London: Routledge.
- van Dijk, Teun A. 2008. *Discourse and Power*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.

- van Leeuwen, Theo. 2008. *Discourse and Practice: New Tools for Critical Discourse Analysis*. New York: Oxford University Press.
- Weiss, Gilbert – Wodak, Ruth. 2003. „Introduction: Theory, Interdisciplinarity and Critical Discourse Analysis.“ Pp. 1–32 in *Critical Discourse Analysis: Theory and Interdisciplinarity*. Ed. Weiss, G. – Wodak, R. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Wetherell, Margaret – Taylor, Stephane – Yates, Simeon J. 2001. *Discourse as Data: A Guide for Analysis*. Sage & The Open University.
- Widdowson, Henry G. 2004. *Text, Context, Pretext: Critical Issues in Discourse Analysis*. Malden – Oxford – Carlton: Blackwell.
- Wodak, Ruth. 2001. „The Discourse—Historical Approach.“ Pp. 63–95 in *Methods of Critical Discourse Analysis*. Ed. Wodak, R. – Meyer, M. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Wodak Ruth – Meyer, Michael. 2001. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Wooftitt, Robin. 2005. *Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction*. London – Thousand Oaks – New Delhi: Sage.

Abstract

Discourse: An Uncertain Journey of Cultural, Media and Communication Studies to the Centre of Their Interest

Michal Bočák (University of Prešov in Prešov, Slovakia)

This study interprets and confronts both the social science and linguistic conceptualisation of discourse. In a significant part of linguistics, discourse is still seen simply as an unit crossing the borders of a sentence, while even in its direction to higher units, linguistics generally keeps the perspective of structuralist grammars. In social sciences, on the contrary, the discourse is seen especially under the influence of Michel Foucault as a reality-constituting articulation of particular knowledge going beyond both the subject and the particular communication situation. While linguistics focuses on a natural language, contemporary transdisciplinary discourse studies understand language only as one of the codes. Therefore, in the text presented the representation is construed as a complex entity related to reality. From a semiotic point of view, both of the approaches analysed are characterised by its unilaterality: linguistics tends to interpret the discourse as signifier (i.e. a formal vehicle of the meaning), while Foucaultian scholars concentrate themselves primarily on signified (i.e. meanings itself). However, transcending the differences in the paradigms of discourse analysis is an analyst's expression of his/her understanding of the cornerstones of discourse studies as a political practice struggling for the deconstruction of power. After overcoming the limits of natural language, it is desirable to head the discourse studies—drawing on the dispositive analysis—towards the interconnection of discursive practices, non-discursive practices and materialisations, which jointly reflect the complex knowledge in a particular area.

Keywords: *discourse – linguistics – social sciences – dialogue – code – mode – Foucault – power – sign – representation – reality – narrative – subject – dispositive – Jäger.*

Abstract

Diskurz: Der unbestimmte Weg der Kultur-, Medien- und Kommunikationswissenschaft ins Zentrum Ihres Interesses

Michal Bočák (Die Prešover Universität in Prešov, Slowakei)

Die Studie interpretiert und konfrontiert die linguistische und sozialwissenschaftliche Konzeptualisierung des Diskurses. Ein relevanter Teil der Linguistik fasst noch immer den Diskurs als eine Einheit auf, die die Satzgrenze überschreitet, und auch bei der Ausrichtung zu größeren Einheiten verfolgen diese Linguisten die Perspektive der strukturalistischen Grammatiken. In der Sozialwissenschaften wird der Diskurs, vor allem unter dem Einfluss von Michel Foucault, als ein realitätskonstituierender Ausdruck bestimmten Wissens verstanden, der natürliche Sprache konzentriert, transdisziplinäre Diskursstudien verstehen sie nur als einen der Codes. Im Text ist daher die Repräsentation als komplexe Darstellung/Vertretung der Wirklichkeit aufgefasst. Aus semiotischer Sicht zeichnen sich beide Auffassungen durch Unilateralität aus: die Linguistik tendiert dazu, den Diskurs als das Bezeichnende (formal Zeichen- oder Bedeutungsvehikel) zu interpretieren, während die Sozialwissenschaften sich vorwiegend auf das Bezeichnete (Bedeutung) konzentrieren. Verstehen wir die Grundlagen der discourse studies als politische Praktik, welche sich um die Machtdekonstruktion bemüht, so ist als Ausdruck dieser Auffassung die Transzendierung von mannigfaltigen Paradigmen der Diskursanalyse anzusehen. Nach der Überwindung der Grenzen der natürlichen Sprache ist es gewünscht, die Diskursstudien zur Verbindung von diskursiven Praktiken, nicht diskursiven Praktiken und Materialisierungen zu lenken, welche als Komplex die Führung im bestimmten Bereich widerspiegeln.

Schlüsselwörter: *Diskurs – Linguistik – Sozialwissenschaften – Dialog – Kode – Modus – Foucault – Macht – Zeichen – Repräsentation – Realität – Narrativ – Subjekt – Dispositiv – Jäger.*

Anotación

Discurso: Un Camino Inseguro de los Estudios Culturales, Mediáticos y de los Estudios de la Comunicación Hacia el Centro de su Interés

Michal Bočák (Univesidad de Prešov, Prešov, Eslovenia)

Este trabajo interpreta y confronta la conceptualización del discurso dentro de la lingüística y las ciencias sociales. Una parte relevante de la lingüística percibe el discurso como una unidad supraoracional manteniendo la perspectiva de las gramáticas estructuralistas incluso en su tendencia a tomar en consideración unidades mayores. En las ciencias sociales se percibe el discurso sobre todo bajo la influencia de Michel Foucault como una articulación de cierto saber que sobrepasa al sujeto con una situación comunicativa concreta. Esta articulación tiene la capacidad de constituir la realidad. Mientras que el lingüista se centra en el lenguaje natural el estudio transdisciplinario del discurso lo concibe sólo como uno de los códigos. Por tanto, en el texto se entiende la representación como una representación compleja de la realidad. Desde el punto de vista semiótico, los dos enfoques se caracterizan por su unilateralidad: la lingüística tiende a interpretar el discurso como el significante (vehículos formales del significado), mientras que las ciencias sociales se centran en el significado (sentidos). Trascender los diversos paradigmas del análisis del discurso muestra la comprensión de los puntos de partida de discourse studies como una práctica política que se esfuerza por deconstruir el poder. Después de superar los límites del lenguaje natural, es deseable encaminar los estudios del discurso, inspirándose en el análisis de los dispositivos, hacia una articulación de las prácticas discursivas, prácticas no discursivas y las materializaciones, que como una totalidad reflejan el saber en cierto ámbito.

Palabras clave: discurso – lingüística – ciencias sociales – diálogo – código – modo – Foucault – poder – signo – representación – realidad – sujeto – dispositivo – Jäger.

Poznámka autora

Bibliografický údaj printovej verzie: Bočák, Michal: Diskurz: neurčitá cesta kultúrnych, mediálnych a komunikačných štúdií do centra svojho záujmu. Kultura – média – komunikace, 2009, 1, č. 1 (Spektákl, mijející realita a /ne/bezpečí informací. Diskurs/y/ o diskursu), s. 117 – 146.

Pre prípad potreby presného uvedenia zdroja v súlade s printovou verziou štúdie sú zlomy strán vyznačené príslušnými číslami v hranatej zátvorke oddelenými lomkou a zvýraznenými svetločervenou farbou (napr. [100/101]). Rovnako stranou, prípadne zlomom strany, sú osobitne označené poznámky pod čiarou.

V elektronickej verzii štúdie boli sfunkčnené hypertextové odkazy a čiernobiele obrázky boli nahradené farebnými.

Časti štúdie boli 9. 3. 2010 zverejnené na stránke autora v sekcii *Texty* – <http://michalbocak.weebly.com/texty.html>.

Práca je sprístupnená od 13. 6. 2010 na webovej stránke <http://michalbocak.weebly.com>.

Na tento dokument sa vzťahuje licencia Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Unported dostupná na webstránke <http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/>.

Ak máte akékoľvek poznámky, otázky či návrhy týkajúce sa tejto alebo akýchkoľvek mojich prác, neváhajte ma kontaktovať.

michal.bocak@gmail.com

Michal Bočák

Ak chcete získať viac informácií o mojich prácach, navštívte moju webstránku michalbocak.weebly.com.